

Довідник з питань участі громадян
у формуванні культурної політики
європейських міст

Жорді Паскуаль-і-Руїс_автор
Саньїн Драґоєвич_автор

Філіп Діташмайр_передмова

Фонд «Інтерартс»_Барселона
Асоціація ЕКУМЕСТ_Бухарест
Європейський культурний фонд_Амстердам
Центр розвитку «Демократія через культуру»_Київ

Вихідні дані

© 2007, Jordi Pascual i Ruiz, Sanjin Dragojević, Philipp Dietachmair, European Cultural Foundation, Interarts Foundation, ECUMEST Association

© 2007, Олександр Буценко, переклад, Центр розвитку «Демократія через культуру»

Переднє слово: Корина Сутеу

Переднє слово до українського видання: Олександр Буценко

Редагування: Ганелоес Веда (Європейський культурний фонд),

Оксана Олексів (ЦР «Демократія через культуру»)

Дизайн, обкладинка і верстка: Іона Немеш, Ірина Айвазова

Друк: «Оранта» (Київ)

Усі права застережені

Відтворення або використання будь-якої частини цієї праці у будь-якій формі та будь-яким способом, електронним чи механічним, включаючи ксерокопіювання, аудіо-відеозапис чи будь-яку систему пошуку інформації, категорично заборонені без письмової згоди власників авторського права.

Ця праця відбиває погляди винятково її авторів. Ні Європейська Комісія, ні жодна з організацій, що брали участь у реалізації цього проекту, не несуть відповідальність за можливе використання представленої тут інформації.

Організатори

Цей проект фінансовано з програмної лінії Європейської Комісії «Заходи на підтримку громадянського суспільства».

Education and Culture

european cultural foundation

Європейський культурний фонд / European Cultural Foundation

5 Jan van Goyenkade
1075 HN Amsterdam, The Netherlands
www.eurocult.org

Телевізійні обміни з Південно-Східною Європою /
South East Europe TV Exchanges

95 Avenue du Diamant
B-1030 Brussels, Belgium
www.seetv-exchanges.com

Асоціація ЕКУМЕСТ / ECUMEST Association

9-11 Selari St. (Curtea sticlărilor)
030068 Bucharest, Romania
www.ecumest.ro

Фонд «Інтерартс» / Interarts

272 Carrer Mallorca, 9th floor
08037 Barcelona Spain
www.interarts.net

Центр розвитку «Демократія через культуру»

Україна, 01033, Київ,
вул. Сакаганського, 41, кв. 15
www.model21.org.ua

Довідник з питань участі громадян
у
формуванні культурної політики
європейських міст

Жорді Паскуаль-і-Руїс_автор

Саньїн Драгоєвич_автор

Філіп Діташмайр_передмова

Фонд «Інтерартс»_Барселона

Асоціація ЕКУМЕСТ_Бухарест

Європейський культурний фонд_Амстердам

Центр розвитку «Демократія через культуру»_Київ

Переднє слово_Корина Сутеу*

Мета цієї книжки – конкретно визначити, хто є творцями та ініціаторами місцевої культурної політики в сьгоднішній Європі, й цим самим сформулювати теоретичні передумови майбутньої еволюції політики міст, яка безпосередньо впливає на особистий рівень добробуту та участі в культурному процесі. Культура як четверта опора розвитку, якщо казати про права людини, та міський простір як місце участі в культурній діяльності – ось лише два з головних питань, що розглядаються у цьому довіднику.

Треба сказати, що трансформація місцевої політики та перехід від моделі «зверху – вниз», за якої культурна політика в Європі розглядалася як проста реалізація просвіченого бачення керівної еліти, до нового процесу, коли знову обговорюється зв'язок між окремою людиною, суспільством і здатністю держави задовольняти культурні потреби громадян, лише зараз опинилися в центрі належної уваги у світі. Почасти це пояснюється тим, що «користувачі» стали значною мірою «творцями» сучасного світу: явище, яким не може нехтувати місцева культурна політика. Почасти тим, що ще донедавна новаторський англосакський підхід уважного ставлення до місцевих громад та їхньої активної ролі у формуванні демократичної поведінки через культурну емансипацію набув справді загального поширення. Крім того, слід завдячувати тому, що невелике, але інтелектуально насажене коло експертів присвятило свою енергію й відданість незалежній підтримці та розвитку зусиль Ради Європи та ЮНЕСКО у питаннях взаємозв'язку між місцевим і регіональним розвитком та культурною політикою.

Звичайно, нелегко зробити крок убік, щоб чітко уявити таке складне питання, як «участь громадян у формуванні місцевої культурної політики». Але завдяки проникливості невеликої групи недержавних організацій та окремих осіб, а також фінансовій підтримці з боку ЄС цей довідник надає таку можливість. Наскільки ця книжка, що пропонує інструменти для аналізу минулих процесів з метою передбачити майбутній розвиток, важлива для оцінки, розуміння та наступної формалізації такого складного явища, покаже час.

* Президент Асоціації ЕКУМЕСТ (Бухарест), директор Румунського культурного інституту (Нью-Йорк)

Переднє слово до українського видання_ Олександр Буценко

6

Вихід друком цього довідника українською мовою збігся з обговоренням концептуальних питань формування нової культурної політики в Україні, старт якому дало ухвалення Радою Європи Національного звіту про культуру України разом з оцінкою міжнародних експертів культурної ситуації в Україні та їхніми порадами щодо напрямків майбутнього розвитку (див. http://www.coe.int/t/e/cultural_co-operation/culture/policies/reviews/Ukraine.asp#TopOfPage та www.mincult.gov.ua).

Яким має бути взаємозв'язок між різними рівнями влади при формуванні культурної політики? Наскільки важлива участь громадян у формуванні культурної політики в країнах сучасної демократії? Яка технологія такого підходу? Які дії мають бути пріоритетними? Можна продовжувати перелік питань, що неминуче постануть перед ініціаторами чи розробниками культурної політики міста, регіону чи країни в третьому тисячолітті.

Місією Центру розвитку «Демократія через культуру» є «формування, запровадження і розвиток культурної політики 21 ст. в Україні», що сприяє становленню демократії та громадянського суспільства. Одним із головних завдань Центру є поширення нових знань, навичок і кращого досвіду, зокрема європейських країн. Тому поряд із випуском бюлетеня «Діалог», присвяченого міжнародному досвіду, теорії і практиці культурної політики, Центр розвитку сприяє появі окремих видань на цю тему. Пропонована україномовна версія довідника підготовлена зусиллями Центру за підтримки Європейського культурного фонду.

Формування нової культурної політики вимагає нових знань, розуміння нової термінології, нових підходів. Довідник, окрім основної частини, містить корисну бібліографію, яку також перекладено українською для введення в обіг національної культурної думки.

За висловом одного з авторів довідника С. Драгоєвича, для того, щоб сформувати нову «ідею» окремого міста, потрібно 5-10 років. Хочеться вірити, що цей довідник, а також інші подібні видання допоможуть активізувати процес формування нового культурного бачення міст і регіонів України.

* Директор Центру розвитку «Демократія через культуру», експерт Ради Європи з питань культурної політики

Зміст

9-16

Філіп Діташмайр (Європейський культурний фонд)_Передмова

19-78

Частина I: Жорді Паскуаль-і-Руїс_Про участь громадян у формуванні культурної політики європейських міст

81-118

Частина II: Саньїн Драгоевич_Як створити культурну (міську) політику загальної участі

119-120

Вибрана бібліографія

Передмова_Філіп Діташмайр

Виховувати активне, відповідальне населення та залучати громадян до формування європейської політики найпростіше на місцевому рівні. Та політика, що її розробляють і здійснюють на місцевому рівні, безпосередньо пов'язана з життєвим середовищем європейців. Місцеві державні службовці та політичні діячі тісніше працюють зі своїми громадянами, зазвичай зрозуміліші та доступніші для них. Зв'язок між середньостатистичним громадянином ЄС і мером того міста, в якому він чи вона мешкає, тісніший і пряміший, ніж із будь-яким представником організації ЄС у Брюсселі. Разом з тим громадяни відчують якнайбезпосередніший вплив політики ЄС, так само як і будь-якого стандарту, встановленого на європейському рівні, коли це стосується способу життя в їхніх містах і муніципалітетах. Приналежність до Європи та створення відчуття своєї «особистої власності» Європейського Союзу як спільного державного формування має передусім починатися від серця і розуму – тобто, на рівні місцевої політики. А це передбачає, що політичні рішення, які приймаються на рівні ЄС, і загальні європейські цінності в ідеалі мають також віддзеркалюватися в місцевій культурній політиці.

Активне, багатоманітне та цікаве культурне життя, доступне й відкрите для представників усіх місцевих груп і субкультур, становить важливу частину соціальної структури, що визначає дієздатність і привабливість місць проживання – пропоновану певною місцевістю якість життя. Саме культурні аспекти значною мірою роблять окрему людину мешканцем певного міста чи місцевості. Особлива культура тих громад, де ми народилися, зростали й виховувалися, культура тих місць, де ми мешкали й проживаємо сьогодні, формують наше сприйняття повноцінного місцевого жителя. Ми підтримуємо місцевий стиль життя, беремо участь у місцевій культурній діяльності й додаємо свій штрих до культурної мозаїки наших рідних міст. Те, що місцеві громади, в яких ми живемо, закриті чи відкриті, нудні чи цікаві, сповнені життя чи занепалі, задоволені чи розчаровані, або ж – не в останню чергу – бідні чи багаті, також залежить від того, як певне місто чи містечко ставиться до

культурних питань і формує свою культурну політику. Жителі Європи повинні бути «особисто зацікавлені» брати участь у прийнятті рішень щодо місцевої культурної політики. Водночас політичним діячам слід заохочувати та підтримувати участь громадськості у розробці культурної політики, щоб постійно підживлювати «культурну сферу як вирішальну складову демократичного життя, відповідну офіційним структурам і організаціям, таким як парламент»¹.

Така риса, як «розмаїття», що присутня в девізі ЄС «Єдність у розмаїтті», притаманна багатьом місцевим культурним громадам Європи. Підтримувати, розвивати та поєднувати культурне розмаїття на місцевому рівні є найважливішим суспільно-культурним завданням для інтеграції Європейського Союзу та наступного його розширення. Дбайливе ставлення до різних культур і цікава розповідь про їхні особливості сучасним та майбутнім громадянам ЄС є найкращим способом виховати в них почуття приналежності до європейського проекту. А це, в свою чергу, сприяє соціальній згоді між громадянами ЄС і може допомогти кращому розв'язанню сучасних проблем інтеграції, доповнюючи шлях, визначений політиками, дорогою, обраною громадянами. Глибше особисте розуміння багатства спільних європейських культур і переваг спільних цінностей, заснованих на цих культурах, здатне також пом'якшити існуючий опір проти культурної «інакшості» та невідомості тих, хто приєднався до Європейського Союзу в минулому, і кроків з майбутнього його розширення.

Європейські міста – це своєрідні теплиці культурних ресурсів, але водночас – джерела проблем, породжених розмаїттям місцевих чи прибулих культурних громад, які в них проживають. Відтак, містам слід надавати особливого значення при розробці місцевої культурної політики. Саме тут є всі можливості об'єднати в одне ціле надихаючу строкатість місцевих культурних особливостей і підтримати європейські цінності в якнайзрозуміліший спосіб для місцевих мешканців. При цьому міста починають відігравати істотну роль у доповненні заходів з інтеграції ЄС на загальному суспільному рівні. Політика міст у галузі культури якнайкраще

¹ Франсуа Матарасо. Багато голосів: Важливість культурного розмаїття в демократичному суспільстві. (François Matarasso, Many Voices: The importance of cultural diversity in democratic society). Промова про культурне розмаїття і культурну політику Європи. Вара, Швеція. 2006 р. <http://homepage.mac.com/matarasso>

спрямована на загальніші проблеми – зробити розвиток ЄС відчутнішим і важливішим для європейців. Окрім того, у містах зосереджений творчий потенціал, вони є енергетичними джерелами творчої конкурентоспроможності Європейського Союзу в глобальному масштабі. Але суттєву економічну, соціальну і культурну корисність такої «громадської творчості» необхідно розвивати й дбайливо зберігати. Це вимагає створення новітньої концепції культурної політики, яка охопить інтереси всіх громадян. Досягти цього міста можуть тільки шляхом демократичного, широкого і громадського формування культурної політики, зрозумілої всім мешканцям.

Цей довідник пропонує різні концепції та практичні підходи з громадського вироблення культурної політики та представляє досвід у цій галузі на прикладі кількох європейських міст.

Участь громадян у місцевому розвитку на основі культури

Протягом останніх 20 років питання участі громадян у місцевому розвитку на основі культури дедалі більше обговорювалося у західноєвропейських країнах ЄС, нових країнах-членах і кандидатах у члени Європейського Союзу. В першій частині цього довідника розглядається термін «культурна участь», значення якого коливається від участі в діяльності культурних організацій до відвідування культурних заходів у складі певної аудиторії чи щоденного культурного життя мешканців міста. В довіднику увага зосереджена на процесі формування культурної політики. Тут показано способи безпосередньої співпраці з організованим громадянським суспільством і місцевими мешканцями, які взяли на озброєння європейські міста. Зокрема, розглянуто форми співробітництва між міською адміністрацією і представниками громадськості від культурної сфери, а також розвиток діалогу щодо культурної політики між керівництвом міста і його жителями.

Як пише Жорді Паскуаль у своїй статті для цього довідника, «участь громадськості у виробленні, реалізації та оцінці політики є вже не якоюсь

можливістю, але характерною ознакою розвинутих демократій». Попри всі недоліки, що досі зберігаються, взаємодія з громадськістю і залучення громадянського суспільства перетворилися в основну тенденцію прийняття політичних рішень – зокрема, в західноєвропейських містах.

У 1990-х роках формування місцевої культурної політики через «розширення участі» громадян поступово стало головним прагненням громадських організацій культури нових демократій у Центральній та Східній Європі. Спершу невелика кількість відомих і незалежних діячів культури та недержавних організацій (НДО), що працювали в різних жанрах культурної діяльності, почали створювати альтернативну платформу, особливо в міських громадах. Нетрадиційне мистецтво та інноваційні творчі підходи відкрили нові теми, що дозволило створити важливу культурну альтернативу продукції існуючих державних організацій. Міжнародні зв'язки та підтримка, а також залучення зацікавлених молодих діячів культури допомогло цим НДО стати важливими гравцями відсутнього в інших відношеннях сучасного культурного життя у містах Центральної та Східної Європи.

На політичному рівні внаслідок занепаду колишніх централізованих систем управління поряд із розвитком демократизації та адміністративної децентралізації постала нагальна вимога відновлення або й цілковитої зміни процесу прийняття політичних рішень у галузі культури на місцевому рівні. Місцеві гравці почали дедалі більше відчувати, що тримають справу у власних руках і розв'язують проблеми безпосередньо на місцях, не звертаючись до вищих рівнів керівництва колишньої політичної структури. Незважаючи на зростання ваги громадських організацій у наданні культурних послуг міським громадам, вони часто не мали достатнього впливу на розвиток культурних реформ у їхніх містах. Застарілі структури міських управлінь культури традиційно займалися проблемами бюджетних організацій культури, що були в їхньому підпорядкуванні. Залучення нових гравців від громадянського суспільства до реформи культурної політики та орієнтування процесу прийняття політичних рішень на потреби місцевих громадян було цілковито новою концепцією

для міських адміністрацій постсоціалістичної доби, зустрінutoю з певним небажанням. Протягом останніх шести років Європейський культурний фонд, Асоціація ЕКУМЕСТ та їхні місцеві партнери в країнах Центральної та Східної Європи здійснювали проектні ініціативи, спрямовані на заповнення цієї прогалини. Ініціативи програми «Політика на підтримку культури» (*Policies for Culture*)² допомагали місцевим НДО в галузі культури встановлювати зв'язки з владою та долучатися до процесу прийняття політичних рішень на рівні міста. Ці проекти поєднували державну владу, бюджетні організації культури, незалежні культурні організації та інших потенційних співучасників (ЗМІ, приватний сектор) у зважуванні різних поглядів на питання, що складають спільний інтерес у місцевому культурному розвитку.

Водночас такі організації, як Фонд «Інтерартс» і кілька мереж громадських та міських організацій мистецтва і культури³ збирали, досліджували та поширювали практику переважно західноєвропейських міст у цій галузі. При цьому порівняльний обмін кращих практик і популяризацію механізмів забезпечення участі громадян у прийнятті рішень щодо місцевої політики в галузі культури рідко здійснювали на європейських теренах (зокрема, між Східною і Західною Європою). Якщо реальний розвиток і щоденну підтримку активного культурного життя досі найефективніше забезпечували міста та їхні мешканці, то обмін знаннями й аргументацію важливості та «доданої вартості» розширеної участі громадян у формуванні місцевої культурної політики в Європейському Союзі слід доповнити скрізь громадськими заходами. Крім того, обмін знаннями та практичним досвідом у країнах ЄС може заохотити міста і місцеві громадські організації подивитися за межі місцевої культурної сфери та взяти участь у Європі як у своєрідному культурному проекті. З цієї причини три згадані вище організації започаткували проект «Активні громадяни – місцеві культури – європейська політика», результатом якого став цей «Довідник з питань участі громадян у формуванні культурної політики європейських міст».

² www.policiesforculture.org

³ Скажімо, Мережа євроміст (www.eurocities.org), Асоціація європейських міст і регіонів за культуру (www.lesrencontres.org), Проект Єврокульт21 (www.eurocult21.org) тощо.

У проєкті було накопичено широкий масив практичного досвіду розширеної участі громадян у формуванні культурної політики в містах Східної та Західної Європи. Проаналізовано існуючі досягнення в цій галузі й об'єднано навички, що існують у Європі. Практичний зміст цього довідника побудовано на результатах дослідження та збору фактів, проведених 2006 року. Дослідження спиралося на накопичений практичний досвід кількох європейських міст, що брали участь у проєктах організацій, які видали цей довідник. Крім того, додано результати робочої зустрічі представників міст і відомих експертів для порівняльного аналізу чи «віддзеркалення» сучасного стану європейських знань і практики в питанні участі громадськості в розвитку культурної політики міст⁴.

Довідник з питань участі громадян у формуванні культурної політики європейських міст

Пропонований довідник має на меті визначити принцип громадської участі як зрозумілий стандартний засіб сучасного і майбутнього процесу прийняття політичних рішень у галузі культури в усіх європейських містах. Для цього тут робиться спроба сформувати гнучку методiku, яка показує, що все, що турбує місцевих гравців (фахівців культурної галузі – державних службовців і політиків – громадянське суспільство/населення) слід брати до уваги при розробці нової культурної політики для міст шляхом залучення і розширеної участі громадян. Надання місцевим культурним громадам головної ролі в діалозі з розробки політики й залучення всіх громадських і державних учасників, зацікавлених у розмові про міський культурний розвиток, має стати стандартним принципом для всіх міст Європи.

Результати робочої зустрічі в Барселоні продемонстрували, що європейські міста застосовують різні підходи щодо участі громадськості у формуванні культурної політики. На спосіб її формування, як стало зрозуміло, справляють вплив також місцева культура і традиції. Це стосується й рівня та реальних форм залучення громадськості у процес

⁴ Документи цієї зустрічі, що відбулася у вересні 2006 року в Барселоні, та всі допоміжні матеріали, представлені представниками міст і окремими експертами, можна знайти на сайті www.policiesforculture.org

прийняття рішень щодо місцевої культурної політики у наведених у цьому довіднику різних прикладах міської практики. Нижче ми намагалися розкрити різні підходи, пропонуючи кілька різних принципів і концепцій участі громадян у формуванні місцевої культурної політики. Ми ставили за мету не запропонувати жорстку та універсальну методологію, як це зробити, а радше *надихнути* читача на пошуки рішень, які можуть спрацювати у відповідному місцевому контексті.

Довідник розрахований на громадські організації культури, фахівців, що працюють як у недержавному, так і державному секторах культури, й зокрема на державних політиків і службовців, відповідальних за розробку культурної політики в органах місцевого самоврядування та державних адміністрацій європейських міст. Крім того, ця праця адресована мережам громадських і міських організацій, що працюють у галузі культури, усім відповідним органам урядування і, звичайно, всім зацікавленим громадянам ЄС.

Довідник складається з двох частин. У перших розділах представлено численні концепції та поняття культури й участі громадян у сучасних містах Європи. Загальне розуміння більш абстрактних принципів, наведених у першій частині, важливе для здійснення практичних кроків, запропонованих у другій частині. Обидві частини підкріплені прикладами, що представляють досвід окремих із досліджених міст, і доповнені пропозиціями, зробленими під час зустрічі експертів у Барселоні. Це має допомогти читачам визначити можливі заходи й реалістичні шляхи їх здійснення в їхньому міському середовищі.

У перших розділах Жорді Паскуаль наводить різні концепції та питання, що на сьогодні визначають європейський дискурс про участь громадян у формуванні місцевої культурної політики. На це слід зважити, перш ніж складати конкретний план заходів, окреслений у другій частині цього довідника:

Культура і права людини → Формування четвертої опори: культури → Розв'язання місцевого / глобального питання → Розмаїття у розвитку →

Значення участі в процесі прийняття політичних рішень → До нового розуміння громадянства → Складання культурної мапи та планування → Інституційна інновація.

Спираючись на такий план, Саньїн Драгоєвич пропонує низку наступних заходів і практичних питань для розгляду при формуванні місцевої культурної політики розширеної участі. Політикам і службовцям, працівникам культури і громадським діячам, залученим до цього процесу, починаючи діяти, слід передбачити такі головні кроки:

Аналіз проблем і можливостей, переваг і перешкод → Визначення головних цілей і пріоритетних дій → Визначення головних гравців → Основні етапи → Відправна точка → Складання мапи культурних ресурсів → Чи слід складати стратегічний план? → Основні ризики й шляхи уникнення їх → Головні засоби, інструменти і заходи → Процедури моніторингу і оцінка етапів.

З метою охопити складний і широкий масив проблем, що вимагають розгляду при обговоренні участі громадян і формування міської культурної політики, довідник доповнено вибраним списком головних творів додаткового читання.

Наведені в довіднику теоретичні концепції та практичні заходи будуть проілюстровані й супроводжені документальною стрічкою. 2007 року європейські телеканали покажуть програму, що продемонструє приклади й практику діячів культури й політиків у таких містах, як Ліль, Загреб і Тимішоара. Стрічку створено в межах програми «Телевізійні обміни з Південною і Східною Європою» (Брюссель).

19-78

Про участь громадян у формуванні культурної політики європейських міст_Жорді Паскуаль-і-Руїс*

* Жорді Паскуаль-і-Руїс досліджує проблеми культурної політики й місцевого розвитку. Він координує діяльність Робочої групи з питань культури Об'єднаних міст і органів місцевого самоврядування від Інституту культури міської ради Барселони, місією якого є поширення «Завдання на 21 ст. для культури» (www.agenda21culture.net). Жорді Паскуаль-і-Руїс є автором кількох праць і аналітичних звітів з питань культурної політики та місцевого розвитку, зокрема «Розробка місцевої стратегії розвитку культури в країнах Південно-Східної Європи. Напрацювання практики й досвіду» (Policies for Culture, 2003), «Культура, згуртованість і соціальна злагода в Іспанії» (Canadian Journal of Communication, 2002) і «Третій сектор: передусім культура! Місцева культурна політика, третій сектор і зайнятість» (Intertarts Foundation – European Commission, 1999).

Про участь громадян у формуванні культурної політики європейських міст

Культура і права людини → Формування четвертої опори: культури → Розв'язання місцевого / глобального питання → Розмаїття у розвитку → Значення участі в процесі прийняття політичних рішень → До нового розуміння громадянства → Складання культурної мапи та планування → Інституційна інновація.

19

Стислий виклад

Сьогодні існують загрози незалежності культури та самій її сутності; так, скажімо, культурний фундаменталізм та інструменталізація культури вже відіграють значну роль у європейських містах. Таким загрозам протистоїть наголос, що робиться на зв'язку між культурою і правами людини. Сьогодні, як ніколи, процес розвитку, що є особистим для кожної окремої людини, залишається неповним без долучення культури, яка розширює можливості вибору і відкриває кожному більшу свободу. Якщо існують права на культуру, то це веде до державної відповідальності, а отже, до потреби в культурній політиці. Зв'язок між культурою і правами людини породжує *рушійну силу* культурного розмаїття, створюючи нову парадигму, завдяки чому участь громадян у прийнятті політичних рішень, а також у реалізації та оцінці політики є більше не можливістю, а характерною ознакою демократії. Однією з головних проблем нашого суспільства є те, як зробити видимими та формалізувати процеси створення і відтворення *образного мислення* або оповідей громадян – породження нових культурних форм. Складання культурної мапи, культурне планування та інституційна інновація формують четверту опору розвитку (тобто, культуру). Шлях до культурного громадянства нешвидкий. Потрібні мужність і лідерство, а також новий альянс між сферою культури і громадянами.

1. Культура і права людини

«Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, насолоджуватися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами».

Це стаття 27 (1) Загальної декларації прав людини (1948)⁵. Чи громадянам Європи відомо про існування такого права? Що конкретно означає «культурне життя»? А що означає «брати участь»? Про яке саме «суспільство» йдеться у Декларації? Як втілюють у життя європейські держави це фундаментальне право? Як це роблять міста? Як ця стаття врахована в політиці? Чи щось перешкоджає контролювати її виконання? Ці питання, на жаль, не часто порушують і не часто на них відповідають.

Поняття «культура» надзвичайно складно визначити, його семантика настільки широка, що неминуче призводить до невірного тлумачення і нерозуміння. Сучасні визначення культури, як-от визначення ЮНЕСКО чи «Завдання на 21 ст. для культури» (Agenda 21 for Culture)⁶, поряд із зростанням важливості моделі культурного розмаїття (див. нижче) показують, що розуміння «культури» може схилитися до її первинного значення як певного «динамічного процесу», що створює свободу. Визначення культури як динамічного процесу віддзеркалюють дискусії про важливість, необхідність чи навіть нагальну потребу пов'язати культуру з правами людини. Як зазначив 2001 року Едуард Дельгадо, «культурна політика, що будується на цінностях, враховує те, що культура є одним із прав людини, яке впливає з основ людської гідності» [Eduard Delgado, 2001, 54]. Це, вочевидь, є ключовим словом: людська гідність. Ми живемо в часи розквіту фундаменталізму та релятивізму, що заперечують повагу до гідності людей. Заклик пов'язати культуру з правами людини може запобігти використанню культури чи культурного розмаїття для виправдання переслідувань, вигнання чи образи людської гідності. Втім, не тільки фундаменталізм загрожує культурній свободі. Перехід від

⁵ www.un.org/Overview/rights.html; українську версію див. на сайті <http://memorial.org.ua/document/index.htm>

⁶ www.agenda21culture.net. Див. також Вставка А нижче по тексті

«фордизму» до «пост-фордизму», від модернізму до постмодернізму супроводжується новою функцією культури, як «останнього ресурсу» чи «регулятивного елементу» суспільства. Від культури очікують створення робочих місць, покращання образу міста, відродження місцевості... Сьогодні культурі «призначено» відігравати в суспільстві визначену роль. Масове споживання, комодифікація, культурна «тематичність» та споруди-символи – все це належить до цього «призначення». Отож, не дивно, що є побоювання, мовляв, культура може втратити свою незалежність і визначальний зміст, що складає саму її сутність. Прикладом побоювання інструменталізації культури є текст семінару «Європейська культурна політика – 2015. Звіт та сценарії майбутнього державного фінансування сучасного мистецтва в Європі» (iaspis & eipcp [2005])⁷. Там вказано на загрози «оніміння» культури у переважаючому «суспільстві видовищ» (Гі Дебор [Guy Debord]), що приховує нерівність і використовує культуру як «останній ресурс» (Жорж Юдіс [George Yúdice]), запрошує нас «розважатися до смерті» (Ніл Постмен [Neil Postman]). Деякі стратегії розвитку культури, розроблені європейськими містами протягом останнього десятиліття, наслідують парадигму інструменталізації; звичайно, йдеться не про безпосереднє використання такого надто загрозливого поняття, але аналіз програм і заходів, що ним ці стратегії віддають перевагу, або оцінка здійснених проектів (якщо вона була зроблена через кілька років) часто засвідчують успішність такої моделі за рахунок інших програм і заходів, які могли б сприяти доступу до культури та розширенню участі в культурі. Культурні права рідко коли беруться до уваги при розробці містом стратегії розвитку культури.

Головна думка, на якій хочеться наголосити, полягає в тому, що проект людського розвитку, особистий для кожної окремої людини, залишається неповним без культурної сфери. До того ж, у своєму динамічному розмаїтті, культура, як було сказано, розширює можливості вибору і дає кожній людині більшу свободу. У статті 3 Декларації ЮНЕСКО про культурне розмаїття⁸ чітко проголошено:

⁷ iaspis – The International Artist's Studio Programme in Sweden (Міжнародна студійна програма у Швеції), eipcp – European institute for progressive cultural policies (Віденський європейський інститут за прогресивну культурну політику), <http://eipcp.net>

⁸ <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001271/127160m.pdf>

«Культурне розмаїття розширює варіанти вибору, відкриті кожній людині (...) як засіб можливого досягнення більш задовільного розумового, емоційного, морального і духовного існування».

Таке формулювання відносить культуру, або культурне розмаїття, до визначення свободи, запропонованого лауреатом Нобелівської премії в галузі економіки 1998 року Амартья Сенем [Amartya Sen], як процесу, що розширює можливості вибору. За Сенем, «свобода означає «поліпшення життя, яке ми провадимо, і свобод, якими користуємось», іншими словами, «розширення свобод, які маємо підстави цінувати», щоб життя стало «багатшим і більш вільним» і щоб ми змогли стати «більш наповненими соціальними особистостями, реалізуючи власну волю [здатність обміркованого вибору] та взаємодіючи зі світом, у якому живемо, і впливаючи на нього». (...) На його думку, позитивна свобода є «внутрішньо важливою як найголовніша мета розвитку», тобто, державної політики» (Гарет [Garrett], 2003).

Визначення свободи лежить в основі діяльності Програми розвитку ООН (UNDP) та обрахунків Індексу людського розвитку. Марк Малох Браун [Mark Malloch Brown], кількарічний керівник Програми розвитку, зазначив: «Людський розвиток – це те, що передусім дозволяє людям вести той спосіб життя, який вони обрали, і дає їм інструменти та можливості робити цей вибір» [UNDP, 2004]. Також відзначається, що культурна свобода розвивається у людині в процесі, що поєднує емоції з критичним знанням і кожному людину з суспільством та її територією. Персональна поведінка, сказати навіть – особиста відповідальність, безперечно, необхідна для здобуття теренів свободи. Щодо цього в «Завданні на 21 ст. для культури» відзначено, що «культурна ідентичність кожної людини динамічна» (стаття 13). Але, як пояснює Сен, між «нерозвиненими здібностями», «здібностями» та «діяльністю» пролягає дуже мала відстань. Культурна політика покликана подолати її.

Загальна декларація прав людини та міжнародні пакти – «Про громадянські та політичні права» (1966)⁹ і «Про економічні, соціальні та культурні права» (також 1966 р.)¹⁰ складають основу взаємозв'язку між

⁹ www.ohchr.org/english/law/ccpr.htm

¹⁰ www.unhchr.ch/html/menu3/b/a_ceschr.htm

культурою і правами людини. Хоч найясніше зв'язок між культурою і правами людини ЮНЕСКО розкрила вже пізніше – у Загальній декларації про культурне розмаїття (2001) і в Конвенції про охорону і заохочення розмаїття форм культурного самовираження (2005)¹¹, наголошуючи на можливостях культури для реалізації цих прав. У статті 2.1 Конвенції від 2005 року сказано:

«Охорона і заохочення культурного розмаїття можливі тільки тоді, коли гарантовано права людини й такі основні свободи, як свобода вираження думок, інформації та комунікації, а також можливість для окремих осіб вибирати форми культурного самовираження. Ніхто не може використати положення цієї Конвенції для утиску прав людини і основних свобод, проголошених у Загальній декларації прав людини і гарантованих міжнародним правом, або для їхнього обмеження.»

Визнання зв'язку між культурою і правами людини, а отже, центральне місце культури у всебічному людському розвитку, закладає основи для державної відповідальності, а відтак – необхідності, щоб культурна політика пододала малу відстань від «нерозвинутих здібностей» до «здібностей» і «діяльності». Сучасна дійсність, як ніколи, вимагає особистого дослідження, можливого тільки завдяки культурній діяльності й досвіду в ній. Якщо складовою свободи та розвитку є культура, то державні інституції мають знайти такі закони і стратегії, а пізніше – програми та проекти, які б гарантували всім громадянам / мешканцям можливість повноцінного людського розвитку завдяки культурі і через культуру. Культурна політика, як відомо, створює такі можливості, які не здатна забезпечити жодна інша галузь державної політики. Культурна політика може спиратися на так звані внутрішні цінності культури, до яких входять такі поняття, як пам'ять, творчість, критичне знання, традиції, якість, краса і розмаїття (та, можливо, інші). Як зазначено в одній праці (Балта і Паскуаль [Balta and Pascual], 2005), «аргументування культури

¹¹ http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=31038&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

з погляду прав людини, розуміння, що кожен має право на твори мистецтва, на творче самовираження, на можливість народження нових форм творчості завдяки спілкуванню з іншими людьми, посилює та узаконює думки про культурну політику та про важливість культури в публічних місцях, думки, до яких не можна дійти, якщо тлумачити культуру винятково як засіб чи ресурс для досягнення інших цілей».

По-іншому цю «основоположну зміну» змалював Джон Голден [John Holden, 2006, 23]: «Протягом 20 століття нас – загал – визначали дві речі: наша національність і наша праця. За таких обставин культура служила і підтримкою, і нагородою. Вона була підтримкою, оскільки ми жили у відносно однорідних суспільствах із чіткою ідентифікацією; культурні сигнали були ясні і цілком зрозумілі. Вона була нагородою, оскільки сприймалася як винагорода за працю, вид дозвілля, дещо дозволене після завершення щоденних серйозних справ. У 21 столітті все змінилося. Наші національні держави більше не однорідні; кожен окремий громадянин є частиною якоїсь меншості; нас більше не визначає наша праця – більшості з нас доводиться мати кілька різних робіт, робити перерви в кар'єрі, перекваліфікуватися, переглядати свої ролі, коли з'являються діти, тощо. За цих обставин ми – загал – дедалі більше потребуємо культури, щоб надати сенс нашому життю, щоб сформувати свою особисту і колективну ідентичність».

Нарешті, слід зазначити, що поєднання культури з правами людини, навіть якщо головним предметом одного і другого є людина, демонструє також важливість соціальної сфери, суспільства. Цікаво буде навести цитату зі статті 29 Загальної декларації прав людини, про яку також дуже часто забувають:

«Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи».

Ця стаття досить суперечлива серед іншого через використання та обсяг поняття «суспільство». Якби цей текст узгоджували сьогодні, автори, мабуть, замість однини «суспільство» поставили б множину «громади»,

відбиваючи реалії сучасної культури, особливо множинної в містах, а також реалії історії культури, яку завжди створювали численні громади (навіть коли національні історіографії намагалися приховати чи заперечити це).

2. Формування четвертої опори: культури

Австралійський дослідник Джон Гокс у своїй праці «Четверта опора сталого розвитку. Важлива роль культури в державному плануванні» [Jon Hawkes, 2001] сформулював потребу у зведенні четвертої «опори» для сталого місцевого розвитку. Згідно з Гоксом, діяльність з розвитку громад спирається на чотири опори: економічна опора має відповідати за створення матеріальних цінностей; соціальна опора розподіляє ці цінності; водночас екологічна опора контролює відповідальність за довкілля; проте коло розвитку не може бути замкнене без четвертої опори – культури.

Запропонована Джоном Гоксом концепція дуже переконлива. Застосована ним метафора спирається на «трикутник» сталого розвитку (економічні відносини + соціальне охоплення + екологія), що був розроблений наприкінці 1980-х (основним документом став звіт Комісії Брунтланд¹² (комісія з питань екології та розвитку при ООН, яку очолювала Гру Гарлем Брунтланд – прим. перекладача), успішно закріплений протягом 1990-х років та вживаний сьогодні в місцевих, національних і глобальних стратегіях розвитку як взірць для аналізу та діяльності державної влади. Скажімо, Лісабонська програма (Лісабонська програма стала результатом саміту голів держав і урядів країн-членів ЄС у березні 2000 року в Лісабоні (Португалія) – прим. перекладача)¹³ – політичні засади розвитку Європейського Союзу до 2010 року, ґрунтується на цьому благодіючому трикутнику.

Малюнок 1. Старий трикутник розвитку

¹² Див. Департамент ООН з економічних та соціальних питань (Відділ сталого і ощадного розвитку) www.un.org/esa/sustdev/

¹³ Див. http://ec.europa.eu/growthandjobs/index_en.htm

Сьогодні є вагомі підстави стверджувати, що культура стає четвертою опорою розвитку. Діячі культури потребують переконливих метафор і образів, щоб пробудити розуміння культурного виміру людського розвитку і забезпечити культурі вагому роль у діяльності державної влади. Крім того, важко обстоювати культуру без перекидання мостів до інших сфер державного управління. «Четверта опора» є таким переконливим образом і будує міцні мости.

Малюнок 2. Новий квадрат розвитку

Гокс ставить за мету створити концептуальне підґрунтя для того, щоб культура стала (четвертою) віссю місцевої політики, тому вважає за краще вживати такі слова, як «концепція», «перспектива», «сито», замість «політика». «Процедури нашого публічного планування вимагають певного стандартного методу оцінки культурного впливу на всі пропозиції, – пише Гокс. – Коли визнано, що культурна активність так само важлива для сталого і здорового суспільства, як соціальна рівність, екологічна відповідальність та економічна життєздатність, і що культура присутня в усіх людських починаннях, потрібний спосіб, аби переконатися, що вся діяльність державної влади оцінюється з культурної перспективи»¹⁴. І провадить далі: «...замість розробки якоїсь окремої Культурної Політики найефективнішим способом розвитку є розробка певної Культурної Концепції, що її можна застосувати до всієї політики.

¹⁴ Певною мірою таку пропозицію можна пов'язати із зобов'язанням, окресленим у статті 25 «Завдання на 21 ст. для культури»: «Підтримати запровадження форм «оцінки культурних наслідків» як обов'язкову умову державних чи приватних ініціатив, що призводять до значних змін у культурному житті міст».

В ідеалі кожна діяльність, програма, політика і план будь-якої організації (скажімо, місцевої ради) мають бути оцінені відносно того, який вплив вони можуть і/чи вже справили на кожную з чотирьох сфер сталого розвитку (враховуючи, звичайно, значний збіг)» [2001, 32].

Внутрішні цінності культури (пам'ять, творчість, критичне знання, традиції, якість, краса і розмаїття та, можливо, інші) стають дедалі важливішими для людського розвитку. Державна влада щоразу більше визнає цей факт у своїй політиці та враховує у порядку денному.

Як можуть бути реалізовані культурні права? На думку Аннамарі Лаксонен [Annamari Laaksonen, 2006], «орієнтований на права підхід до планування політики дуже важливий, оскільки забезпечує нормативні рамки параметрів, у яких має здійснюватися будь-яка діяльність державної адміністрації при розробці політики. (...) Сфера культурних прав більша за питання, що стосуються мистецького вираження і творчості, а тому розкриває необхідність знайти визначальні механізми для підтримки й розвитку соціальної відповідальності, а також способи забезпечення участі, доступності до культури, права на вираження і тлумачення культури, на збереження та освіти як принципи формування політики». Хоч часто і кажуть, що культурні права надто абстрактні, «Завдання на 21 ст. для культури» можна розглядати як декларацію міст про культурні права. По суті, муніципальні ради, що ухвалюють «Завдання на 21 ст. для культури», домовляються з громадянами підтримувати культурні права і реалізовувати їх на місцевому рівні через політику і програми. Див. Вставки А і Б.

«Завдання на 21 ст. для культури» ухвалено містами та органами місцевого самоврядування з усього світу 8 травня 2004 року як керівний документ місцевої культурної політики. Всесвітня асоціація міст, Об'єднані міста і органи місцевого самоврядування (UCLG)¹⁵ ухвалила «Завдання на 21 ст. для культури» як реферативний документ для своїх програм культури, а також поклала на себе роль координатора наступних кроків.

«Завдання на 21 ст. для культури» складають 67 статей, розбитих на три великі розділи: принципи (16 статей), заходи (29 статей) і рекомендації (22 статті). У розділі «Принципи» змальовано зв'язок між культурою і правами людини, розмаїттям, сталим розвитком, демократією участі та миром. У розділі «Заходи» увагу зосереджено на сфері відповідальності органів влади й докладно змальовано вимогу щодо центральної ролі культури в місцевій політиці. У розділі «Рекомендації» обстоюється відроджене значення культури та вимагається, щоб це значення враховували в програмах, бюджетах і структурах організацій різні рівні уряду (місцевий, регіональний, національний), а також міжнародні організації.

Міста використовують сьогодні «Завдання на 21 ст. для культури», з одного боку, для обстоювання важливості культури в місцевому розвитку перед національними урядами та міжнародними організаціями, а з іншого – для посилення місцевої культурної політики. Схвалення «Завдання на 21 ст. для культури» має велике символічне значення: це є вираженням готовності міста зробити культуру ключовим елементом міської політики та сигналом про солідарність і співробітництво з містами та органами місцевого самоврядування в усьому світі.

24 жовтня 2006 року робоча група UCLG з питань культури ухвалила документ «Поради щодо виконання «Завдання на

¹⁵ www.cities-localgovernments.org

21 ст. для культури» на місцевому рівні». Документ містить загальні рекомендації, що можуть бути корисними. Він заохочує міста і органи місцевого самоврядування «розглянути важливість питань, порушених у наступних статтях, при формуванні своєї політики».

Нижче наведено розділ 3 «Порад»:

а) Політичне лідерство на вищому рівні місцевого самоврядування.

б) Використання запропонованих інструментів органами місцевого самоврядування в цілому, а не лише окремими службами, секторами чи відділами, відповідальними за культуру.

в) Органи місцевого самоврядування як каталізатор культурних процесів: розвиток громадянського суспільства, досягнення згоди, встановлення взаємної відповідальності.

г) Заохочення та стимулювання демократичної участі громадян у формуванні, реалізації та оцінці державної політики в галузі культури.

д) Прозорість інформації, інформування громадян через різні канали.

е) Технологічна чіткість і ясна аргументація з боку експертів з питань культурної політики та адміністрування культури.

є) Визнання різних культурних потреб і вимог окремих осіб та організацій на певній території, як представників культури, так і решти населення.

ж) До культурних ресурсів певної території належать і «класичні» елементи (культурна спадщина, мистецтва, бібліотеки), і ті, що розвиваються у творчих індустріях, ЗМІ, освіти та спорті.

з) Посилення злагоди сектора культури завдяки цілям і заходам, що зосереджують увагу на внутрішніх цінностях культури.

и) Посилення культури як суспільної сфери, що ґрунтується на свободі самовираження, критичному знанні, розмаїтті, участі та творчості. Цю сферу живлять діячі культури і митці, а також громадяни через своє культурне самовираження.

і) Координація між культурним плануванням і стратегічними планами міста чи будь-яким іншим комплексним місцевим плануванням (як-от Місцеве завдання на 21 ст., Угода місцевого сектора, Комплексне планування місцевого сектора...).

ї) Міжсекторне застосування, надання культурної перспективи всій програмі розвитку міста завдяки цілям і заходам, що показують, як культура впливає на діяльність у таких галузях, як освіта, охорона здоров'я, міське планування, економіка, і як вони впливають на культуру.

й) Створення інноваційних програм, лабораторій чи спеціальних підрозділів для розробки ключових проєктів.

к) Створення процедур подання заявок і контролю для угоджених завдань.

л) Створення системи культурних індикаторів.

м) Розгляд потреб у навчанні з питань культурної політики / менеджменту / посередництва, зважаючи на центральну роль культури в суспільстві.

н) Зв'язок місцевого культурного розвитку з регіональним, національним і міжнародним рівнями управління з метою визначити з контексту пріоритети й зорієнтуватися на здобуття нових економічних ресурсів.

о) Участь міста в багатосторонніх мережах партнерства та асоціаціях з культурного співробітництва, що обмінюються кращими практиками й обстоюють важливість культури в національних і міжнародних програмах.

Докладніше про «Завдання на 21 ст. для культури» можна прочитати на сайті www.agenda21culture.net.

У «Порадах щодо виконання «Завдання на 21 ст. для культури» на місцевому рівні» (див. Вставку А) запропоновано також чотири «спеціальні інструменти», якими може скористатися будь-яке місто, щоб «загальні рекомендації вплинули на його життя». Нижче наведено фрагменти з Розділу 4 «Порад»:

1. Місцева культурна стратегія

Розробка місцевої культурної стратегії складається з обговорення, напрацювання і ухвалення документа, що окреслює культурні пріоритети певного міста. Найефективніше буде залучити до цього всіх представників культури визначеної території, а також громадськість і місцеву адміністрацію. Як правило, ця робота починається з аудиту та оцінки культурних ресурсів певного міста і визначення економічних, соціальних і територіальних тенденцій. Після цього місцева культурна стратегія може бути викладена у формі документа, який розглядають і ухвалюють на пленарному засіданні муніципальної ради або на засіданнях відповідних рад чи комісій за участі громадськості. Зазвичай цей документ складається з визначення місії, цілей і заходів. Документ встановлює взаємну відповідальність органів місцевого самоврядування, представників культурної сфери та громадськості. Типова місцева стратегія містить також графік виконання, показники виконання і оцінки кожної цілі та заходу, процедури моніторингу.

2. Хартія культурних прав і відповідальності

Місцева хартія культурних прав і відповідальності є документом, що визначає культурні права і відповідальність мешканців певної території. Такий документ спирається на Загальну декларацію прав людини та інші визнані міжнародні угоди, що

стосуються прав людини і культури. Розробка місцевої хартії культурних прав передбачає активну участь представників місцевого культурного сектора, громадськості, органів місцевого самоврядування та експертів з прав людини. Звичайно цей документ ухвалюють на пленарному засіданні муніципальної ради, призначаючи окрему особу чи організацію відповідати за виконання Хартії та бути посередником у нерідко доволі складних ситуаціях, що стосуються культурних прав і відповідальності.

3. Рада з питань культури

Рада з питань культури є громадським органом, що розглядає культурні питання певного міста. Така рада зазвичай представляє розмаїття культурної сфери: різні галузі (культурна спадщина, мистецтва, бібліотеки...), різні масштаби (великі організації та маленькі проекти), різні форми (державні, приватні, об'єднання...) тощо. Як правило, така рада обговорює та висловлює думки щодо найважливіших культурних проблем міста. Повноваження у ради можуть бути різними: від вузько консультативного органу до ради, здатної приймати рішення з поточних питань.

4. Оцінка культурних наслідків

Зазвичай оцінюють економічні, соціальні та екологічні наслідки планів місцевого розвитку, але рідко коли розглядають культурні наслідки. Стаття 25 «Завдання на 21 ст. для культури» спонукає застосовувати форми «оцінки культурних наслідків» тих ініціатив, «що призводять до значних змін у культурному житті міст». Оцінка культурних наслідків є документом, розробленим після консультацій із громадськістю та

представниками культури, який розглядає впливи (як позитивні, так і негативні), що їх програма місцевого розвитку може справити на культурне життя міста. Зважаючи на дію, яку може справити кожна програма на культурне життя, було б слушним «оцінку культурних наслідків» застосовувати при розробці будь-якої політики чи програми.

3. Розв'язання місцевого / глобального питання

У минулому сфера культури страждала від надмірного провінціалізму, браку міжнародних критеріїв, такого собі дзеркала, в якому ми могли б «побачити» відображення культурних характеристик наших міст і місцевостей, щоб зрозуміти свою самотність. Глобалізація змушує нас розширити зону діяльності: коли орієнтований на права людини підхід до формування політики прикладається також до культури, ідіосинкратичний контекст стає вторинним після людської гідності кожного мешканця певної території. Як зазначають Арджун Ападураї та Катерина Стену [Arjun Appadurai and Katerina Stenou, 2000], «щодо культурного плюралізму, то глобалізація принесла принаймні три великі ускладнення. Вона значно збільшила напруження між міграцією і громадянством. Загострила національну політику самовизначення. І посилила існуючі тенденції до націоналістичної ксенофобії» (див. Вставку В).

Вставка В. Глобалізація і культурний плюралізм

У Звіті ЮНЕСКО про світову культуру 2000 року представлено статтю Арджун Ападураї та Катерини Стену «Сталий плюралізм і майбутня приналежність». Нижче наведено фрагменти з розділу 2.

«По-перше, міграція є однією з давніх ознак історії людства. Але міграційна політика зазнала змін за доби новітнього імперіалізму, коли кілька європейських національних держав провадили демократичну політику в своїх країнах та імперіалістичну за кордоном. За доби глобалізації це протиріччя знову посилюється, коли переселення народів взаємодіє, з одного боку, з новою ідеологією відкритих кордонів і вільної торгівлі, а з другого, з новими формами етнічного націоналізму. (...) Потоки робочої сили (високої та низької кваліфікації) створили цілий новий світ мігрантів і неповних громадян. (...) Неповні громадяни порушують невизначені питання прав і обов'язків у національних правових і політичних нормах про громадянство. Внаслідок глобалізації стає дедалі важче ставитися до мігрантів як до абсолютних чужинців (негромадян). А це, в свою чергу, означає, що ідея «народу» з певним розумінням історичного, культурного і фізичного споріднення піддається сумніву, а межі національного громадянства дещо розмиваються.

По-друге, культурні меншини – зокрема, біженці, приїжджі працівники та інші обмежені в правах групи – отримують дедалі більше можливостей проголошувати в національних і міжнародних судах свої культурні права як права людини. (...) Глобалізація впливає на ці дискусії про громадянство в два способи: як економічна сила, що стимулює економічну міграцію, і як канал, через який дебати про «права людини» швидко поширюються в національних і культурних контекстах.

Це призводить до третього ускладнення, яке глобалізація додає до проблеми культурного плюралізму, а саме – проблеми ксенофобії. Коли групи мігрантів, зятянуті чи заманені до нових національних суспільств силами глобалізації, вимагають задоволення більших культурних потреб в ім'я культурних

прав, вони зазіхають на основи всіх відомих націоналістичних світобачень. (...) Сьогодні ми бачимо скрізь по світу суспільства, в яких кілька поколінь мігрантів живуть під тиском, що розриває їх між новою батьківщиною та країною походження і спогадів (...).

Протягом століть семантика поняття «культура» розширилась. Первісне значення було «функціональним» і етимологічно брало початок від «культивуваці» окремої людини. У 19–20 ст. переважали поняття, сформовані системами знань, що були «абсолютними, вищими та чітко розмежованими» [Криген (Stehan), 2002, 54], а головним предметом стало суспільство (або нація); ці поняття, нав'язані чи в кращому випадку запропоновані кожним економічним чи політичним центром своїм провінціям, формували однорідність. На початку 21 ст. можна спостерігати певне повернення до початкового значення поняття «культура» як функціонального процесу, предметом якого знову стає окрема людина. Звичайно, глобалізація впливає на структуру територіальної культурної ідентичності, тобто історичного зв'язку між місцевим і глобальним, і зменшує можливість традиційних центрів влади нав'язувати своє бачення, що тяжіє до гомогенності. Сьогодні багато хто заявляє про сумісність територіальних ідентичностей, що перетинаються, стверджує, що людська творчість примножується через нові форми, та підтримує численні тимчасові форми самовизначення на основі статі чи віку. Радж Ісар [Raj Isar, 2005] недавно обґрунтував необхідність зробити видимим культурне розмаїття кожної території, щоб політика розвивала знання про інших, за допомогою такого головного аргументу: «Культури перетинаються. Базові ідеї можуть повторюватися і повторюються у різних культурах, оскільки культури мають частково спільне коріння, побудовані на схожому людському досвіді й протягом історії вчилися одна в одній та запозичували багато чого. Іншими словами, між

культурами немає чітко встановлених меж. Але немає і одноголосся в релігійних, етичних, соціальних чи політичних питаннях, або в інших аспектах людського життя». Завдання, на думку Раджа Ісара, полягає в тому, щоб зрозуміти «нашу» культуру як «рухому і відкриту, а не застиглу і фундаментальну».

Міста задовольняють такі міркування. Держави та нації дещо менше. Місцевий рівень прагне і відчуває необхідність дистанціюватися від стандартизованого та «ідентитарного» імперативу, притаманного більшості сучасних держав. Сьогоднішні міста – це простір, де глобалізація стає видимою і зрозумілою. Основні картографічні процеси у міст дуже схожі, що дозволяє їм діяти у сьогоднішньому світі, користуючись як універсалістською формулою «мисли глобально, дій локально», так і «розмаїтістим» доповненням «мисли локально, дій глобально».

Необхідно враховувати політичний вплив зростаючого значення міст і органів місцевого самоврядування. Тривалий час органи місцевого самоврядування не розглядали як важливі суб'єкти управління національного чи міжнародного рівня (скажімо, з містами не радилися, розробляючи новий державний закон, який безпосередньо торкався їхніх повноважень, а участь міст у міжнародних органах була на рівні участі недержавних організацій). Протягом перших десятиліть 20 ст. і особливо після Другої світової війни міста почали дедалі активніше діяти на міжнародному рівні, обмінюючись кращими практиками міської політики та управління, сприяючи розвитку децентралізації та муніципальної автономії, співпрацюючи в рамках міст-побратимів, мирних та дружніх ініціатив (місцева дипломатія), в розробці планів розвитку (децентралізоване співробітництво). Останніми роками відбулося «поступове схвалення законності та права міст, особливо їхніх демократичних органів самоврядування, брати участь у міжнародному політичному, економічному та культурному житті. Визнання цього права сьогодні є передумовою демократизації міжнародних зв'язків та обов'язковим чинником ефективності угод і програм міжнародних конференцій та структур» [Боржа і Кастельс (Borja and Castells), 1997, 334]. Наприкінці

20 ст. міста здобули собі місце на міжнародній арені. Об'єднання муніципального світу (Об'єднані міста і органи місцевого самоврядування) у травні 2004 року, безперечно, стало своєрідною віхою на цьому шляху. Багато з останніх звітів ООН знову і знову наголошують на необхідності державам, міжнародним і міжурядовим органам дослухатися до голосу міст і працювати з ними над реалізацією їхніх стратегій, оскільки міська влада є найближчою до громадян демократичною інституцією. Наприклад, звіт про взаємини між ООН і громадянським суспільством, відомий як Звіт Кардозо [Cardoso Report, 2004]¹⁶, чи новіший звіт, розроблений Джефрі Саксом [Jeffrey Sachs, 2005], про цілі розвитку тисячоліття¹⁷ і всесвітню боротьбу проти бідності. У цих звітах визнається, що одна з провідних ролей міст і органів місцевого самоврядування полягає в тому, що вони є складовими демократизації та ефективності. Не віддзеркалюючи інтенції до тоталітарної ідентифікації та гомогенізації, притаманні більшості сучасних держав, дорожні карти міст у головному дуже схожі. Найголовніші турботи міст пов'язані зі співіснуванням, радісним настроєм і творчими здібностями на своїх територіях. Міста і органи місцевого самоврядування розуміють, що значною мірою майбутнє демократії та добробуту залежить від існування громадських місць і суспільних сфер, а також від можливості громадян і постійних мешканців «брати участь». Культурне життя є однією з цих основних суспільних сфер. Більша частина участі відбувається в близькому середовищі, на площах і вулицях, у своєму районі чи місті, поєднуючи місцевий і глобальний виміри, пам'ять та інновацію в напруженій творчій дискусії, яку можна також назвати «місцевим» міжкультурним діалогом.

4. Розмаїття у розвитку

Проблема «місцеве – глобальне» існує в кожному місті, причому вона двобічна: це і зовнішній *«скажений кінь»* – або проблема «конкурентноздатності» в глобальній економіці, і внутрішній *дерев'яний (Троянський) кінь*, тобто культурне розмаїття, що зростає внаслідок міграції та мобільності

¹⁶ www.un.org/dpi/ngosection/cardoso.html

¹⁷ www.un.org/millenniumgoals/

і живиться новими засобами комунікації. Використання внутрішнього розмаїття як активу на виклик глобалізації, вочевидь, є відповіддю... але для того, щоб така відповідь стала провідною тенденцією, потрібен час, оскільки це переглядає національні розповіді про ідентичність, а континентальні (у нашому випадку – європейські) історії ще не готові для такого дискурсу.

«Культурне розмаїття», основний компонент нової парадигми культурної політики, як ключове слово з'явилося в міжнародних дискусіях про культуру наприкінці 1990-х років. Ухвалення Декларації ЮНЕСКО (2001) і Конвенції (ЮНЕСКО) про культурне розмаїття стало *рушійною силою* сучасного розмаїття. Реакція на появу культурного розмаїття в дискусіях про міську політику в цілому позитивна, однак не можна не зважати на пов'язані з цим труднощі. Культурне розмаїття залишається досі дуже складним поняттям, що може призвести до непорозумінь.

Немає однакових умов для осмислення культурного розмаїття: історія, географія, риси населення та активність громадянського суспільства, з-поміж інших факторів, різні в різних містах. Крім того, у міст різні рівні повноважень, тобто в національному і/або регіональному правовому полі. Основоположна концепція національної держави (унітарної, децентралізованої чи федеральної), а також визначення національної політики (закони та положення, що визнають, захищають чи розвивають культурне розмаїття) мають першорядне значення для місцевої культурної політики, оскільки уповноважують органи місцевого самоврядування провадити політику на підтримку культурного розмаїття. Деякі національні держави обмежують чи стримують можливості органів місцевого самоврядування розвивати політику на підтримку культурного розмаїття. Звіт Програми розвитку ООН «Про людський розвиток» 2004 року «Культурна свобода в сучасному різноманітному світі»¹⁸ наполегливо закликає «визнати відмінності, захищати розмаїття і підтримувати культурні свободи, щоб кожна людина могла вибирати, якою мовою розмовляти, яку релігію сповідувати, а також брати участь у формуванні культури, вибираючи, якою людиною хоче бути».

¹⁸ <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/unssc/unpan021953.pdf>

Разом з тим необхідно класифікувати численні значення культурного розмаїття. Інститут ERICarts (*Європейський інститут порівняльних досліджень з питань культури; здійснює проект Ради Європи «Компендіум» – підтримку постійно оновлюваної інформаційної та моніторингової системи з огляду культурної політики європейських країн – культурних профілів країн; з 2003 року Україна бере участь у цьому проекті – www.culturalpolies.net – прим. перекладача*), який «збирає інформацію та дані про те, як культурне розмаїття інтерпретують у концепціях і структурах національної культурної політики в європейських країнах», констатує, що «культурне розмаїття визначають як:

– *розмаїття мистецького та культурного змісту, доступного різним групам населення через засоби масової комунікації або через інші канали поширення;*

– *розмаїття гравців, залучених до процесу прийняття політичних рішень, законодавчого регулювання і/чи фінансування митців та їхніх творів;*

– *плюралістичну етнокультурну ідентичність та походження митців, продюсерів, дистриб'юторів і публіки».*

Це можна назвати трьома маяками культурного розмаїття (щоправда, перший у дечому перетинається з двома іншими, але *рушійна сила* розмаїття, вочевидь, змушує нас ідентифікувати етнічне розмаїття окремо). У своєму звіті «Місцева політика з підтримки культурного розмаїття» робоча група UCLG з питань культури використала дуже схожу схему для класифікації способів, у які міста розуміють сьогодні культурне розмаїття. Див. вставку Г.

У своєму звіті «Місцева політика з підтримки культурного розмаїття» робоча група UCLG з питань культури класифікувала розуміння містами культурного розмаїття, визначивши три головні «маяки» значення:

– Погляди муніципальних управлінь культури на «культурне розмаїття» пов'язані з «розміром» (міста аналізували співвідношення в розмірі між культурними суб'єктами, від малих до великих) і підсекторами (від культурної спадщини до сучасного мистецтва). Щодо розміру, то більшість міст визнали, що культурне життя ґрунтується на «динамічній системі», в якій невеликі місцеві ініціативи, часто не пов'язані з організаціями, співіснують з великими проектами, започаткованими для міжнародного розголосу чи з суто комерційною метою. Це можна схарактеризувати як міську «культурну екологію». Щодо підсекторів, то незважаючи на різницю в культурних ресурсах між містами, принаймні три головні підсектори культури представлені в місцевій культурній політиці: культурно-історична спадщина, бібліотеки та мистецтва. Збільшення останнім часом уваги до місцевої ідентичності та культурного розмаїття спонукало міста звернутися до «традиційної культури», яку часто розуміють як міський, регіональний чи національний фольклор. Нові медіа, інформаційні та комунікаційні технології стали також новими підсекторами, або своєрідним трансверсальним виміром місцевої культурної політики, викликаючи щире зацікавлення молоді.

– Розмаїття гравців (державного, недержавного та приватного секторів), задіяних у місцевій культурній системі. Багато міст пройшли шлях від безпосереднього надання культурних послуг до позиції уповноваження / взаємозв'язку, коли державні адміністрації, зберігаючи основні культурні послуги у своїй компетенції,

розвивали при цьому партнерство з приватними і громадськими організаціями, що вело до створення нових органів / інстанцій, роблячи більш ефективним управління культурною політикою. Участь представників недержавного сектора забезпечує те, що культурну політику розробляє, контролює та оцінює незалежний орган, скажімо, місцева рада з питань культури. Гендерні питання, судячи з усього, поки що (?) не набули такої ваги, як у державній політиці в інших галузях.

– Нарешті, поява концепції «культурного розмаїття», що сприймається в антропологічному / етнічному розумінні, впливає на те, як міста підтримують місцеву культуру – більше уваги вони приділяють присутності «меншин» у культурній екосистемі міст. Міста шукають рівноваги між представниками «корінної культури» (якщо вони збереглися і/чи визнані такими в місті), «національної культури» й прямими чи опосередкованими продуктами імміграції. Такий погляд на культурне розмаїття надзвичайно ускладнений, оскільки застосовані терміни не задовольняють усіх суб'єктів і «заморожують» динамічну реальність: міську культуру. У деяких містах через відсутність свободи слова, або загальніше – демократії, культурне виробництво не сприяє продовженню (збереженню чи просуванню) оригінальних / корінних / первинних культур, народжених на цій території, й позбавляє розвитку (як сказано в «Завданні на 21 ст. для культури») «автохтонні місцеві культури, носії історичного та зворотного зв'язку з певною місцевістю». В інших містах можливі ситуації, коли нові мешканці, прямі чи непрямі продукти імміграційних процесів, маючи культурне коріння в інших місцевостях, ще не є визнаними як «культурні громадяни», а отже, культурне розмаїття, що його вони привносять, не формалізоване шляхом офіційного дискурсу і/або віднесено

на маргінеси механізмами демократичного управління і фінансування.

Тим європейським містам, які останнім часом вдалися до складання мапи та планування, довелося мати справу з парадигмою культурного розмаїття. Міста краще за національні держави можуть врахувати проблему культурного розмаїття в своїй політиці. Якщо розглянути історію культурного розмаїття, то всі міста здійснили свого часу (і так само здійснюють) міжкультурну взаємодію / схрещення. Міста є пунктами, де зустрічаються люди різного походження, взаємодіють між собою і створюють нові форми культурного вираження. Можна сказати, що міжкультурна взаємодія і схрещування культур на сьогодні є відповіддю більшості міст на (місцеві) проблеми культурного розмаїття.

Докладніше про звіт «Місцева політика з підтримки культурного розмаїття» можна почитати на сайті www.agenda21culture.net.

Важливо зазначити, як пише Колін Мерсер [Colin Mercer, 2006a, 1], що «розмаїття є культуротворчим чинником, а не якимось елементом «доповнення» до культури. Всупереч тенденціям до гомогенізації національних культур за новітніх часів, особливо з кінця 18 – початку 19 ст. в Європі та світі, історія і наше сьогодення свідчать, що всі культури розмаїті й гібридні у своїй основі, хоч би як їх *ретроспективно* відтворювали та уявляли національні держави та їхні громадяни». І це, мабуть, є однією з головних проблем для того, щоб поняття «культурне розмаїття» стало реальною парадигмою культурної політики: в який спосіб розуміють (мають розуміти) і узаконюють розмаїття органи державної влади як конструктивну основу суспільства. Завдання з розкладання / відтворення колективної ідентичності не легше для органів місцевого самоврядування (хоч, звичайно, складніше для окремих

національних держав). Міста не можуть обстоювати цілеспрямований дискурс про «культурну ідентичність» своїх мешканців. Вони є постійним пунктом призначення іммігрантів, які за кілька років отримують вид на проживання і громадянство. Зрозуміло, що ідентичність міст динамічна, і офіційний дискурс, як правило, визнає цей факт. Ападураї та Стену [Appadurai and Stenou, 2000] зазначають: «питання лояльності та прив'язаності людей, що живуть на окремій національній території, слід відмежувати від питання їхніх прав як громадян». Світові потрібні успішні політичні конструкції для такого розмежування. І Європа може відіграти важливу роль у такому процесі розкладання / відтворення колективної ідентичності. Проте це вимагає багато часу...

5. Значення участі в процесі прийняття політичних рішень

Культурну участь можна розглядати в кілька способів. Нижче розглянуто винятково залучення громадян і громадянського суспільства до планування і розробки політики, без тлумачення питання про культурну участь у розумінні активного залучення організованого громадянського суспільства до культурного виробництва, відвідування культурних заходів широким загалом чи навіть щоденної культурної чи суспільної діяльності.

Рівень залучення громадян і громадянського суспільства до формування політики збільшився протягом останніх двох десятиліть. Однобічна політика як явище поступово зникає. Участь громадян у формуванні, реалізації та оцінці політики є більше не можливістю, а характерною ознакою розвинутих демократій. В основі демократії лежить існування міцного громадянського суспільства, ознакою якого є турбота про людську солідарність.

Громадянське суспільство є беззаперечним світовим лідером у певних питаннях, таких як допомога в розвитку, сталий розвиток і права людини. Доповіді з питань політики, політичні кампанії, звіти серед інших таких організацій, як Оксфем, Гринпіс, «Лікарі без кордонів»,

«Міжнародна амністія», лягають в основу програм діяльності міжнародних організацій, державних установ та приватних організацій. Розвиток нових громадських рухів, що вимагають демократії з ширшою участю громадськості (більш партисипативної демократії) є відповіддю на певну втому від політичних режимів, заснованих винятково на формальних виборах і/чи монопольному патрунуванні ЗМІ. Успіх зібрань Всесвітнього соціального форуму від його створення 2001 року в Порто-Алегре можна розглядати як відповідь громадськості на суто економічну глобалізацію, що ускладнює розвиток, орієнтований на права людини. Громадянське суспільство об'єднане на міжнародному рівні через різні мережі, такі як нові платформи для взаємодії, координування, кооперації та діяльності в різних галузях. Культура ще не так міцно об'єднана на глобальному рівні, хоч Всесвітній форум культури¹⁹ можна розглядати як найважливіше підґрунтя для такого об'єднання. На рівні Європи досягнення більші через надзвичайне розширення міжнародної співпраці в галузі культури та партнерства протягом двох останніх десятиліть завдяки таким організаціям, як Європейський форум мистецтв і культурної спадщини – ЕФАН і Європейський культурний фонд, які озвучують голос громадянського суспільства в розбудові Європи як здійсненні своєрідного культурного проекту.

Ульрих Бек [Ulrich Beck, 1994] вказує на потребу розвивати участь громадськості в місцевій культурній сфері за допомогою партисипативних технологій, обмежуючи в разі необхідності роль експертів і запрошуючи громадськість і тих мешканців, які безпосередньо пов'язані з поточними проблемами. Шаліні Вентурелі [Shalini Venturelli, 2003] переймається фундаментальним питанням сьогоденної культурної політики: «Та найважливішою проблемою будь-якої культури є не її мінута спадщина, а сучасна здатність до винахідництва і творчості. Насправді не так важать жменька велетів, що вивищуються в історії мистецтва (естетична вимога до культури), сутнісні якості культурної діяльності (антропологічна вимога) чи розмір ринків для культурних продуктів масового виробництва (промислова вимога). Натомість

¹⁹ Див. www.forumculturalmundial.org

найважливіша проблема, яка постає сьогодні, стосується наявних можливостей для більшості людей у суспільстві брати участь у створенні нових культурних форм. Відтак, найсприятливіші умови для самобутності та синтезу поряд із обсягом громадської участі у формуванні нових ідей є справжньою перевіркою життєздатності культури та єдиною надійною основою публічної політики». Кауфман і Рауніг [Kaufmann and Raunig, 2002] висловлюють припущення, що «критерії прозорості та участі залишатимуться порожнім звуком, доки не будуть взаємопов'язані. (...) Механізми, потрібні для того, щоб зробити прозорість ефективною, це не однотайність чи більшість у виборчій системі, а активізація якомога більшої кількості людей та окремих сфер державної діяльності». Однією з головних проблем демократичних систем є те, як зробити видимими та формалізувати процеси створення і відтворення *образного мислення* або оповідей громадян. В опублікованому Європейською Комісією 2001 року документі «Європейське управління. Біла книга» [*European Governance. A White Paper*] управління визначено як «правила, процеси і поведінка, що впливають на спосіб, у який здійснюються владні повноваження на європейському рівні, зокрема це відкритість, участь, підзвітність, ефективність і послідовність». Важливо відзначити, що ці п'ять принципів взаємопов'язані між собою і можуть застосовуватися на всіх рівнях влади.

Поняття участі не можна звужувати винятково до державного адміністрування. Це явище поширюється на соціологію та корпоративний менеджмент. Скажімо, на думку Піндано, Ребольйо і Марті [Pindado, Rebollo and Marti, 2002, 17], «останніми роками і приватні компанії, і державні адміністрації та громадські об'єднання виявляють дедалі більшу зацікавленість у заохоченні практики розширення участі. При цьому приватні компанії розпочали першими, й такі поняття, як робочі групи, гуртки якості тощо тепер загально відомі (...). Останнім часом деякі державні адміністрації, як правило, ради, також розширили участь громадськості на місцевому рівні, чи то у формі форумів та зібрань для спільного розгляду проектів, місцевого завдання на 21 ст., розвиткові

різних видів участі, громадських симпозіумів, секторних чи територіальних рад, чи в якийсь інший спосіб. Нарешті, багато громадських об'єднань виявили зацікавленість у заохоченні такої практики шляхом участі їхніх суспільних структур та членів, які стають більш активними, або через можливість створювати та розвивати нові спільні проекти, або завдяки ширшій публічності, більшим ресурсам і більшій суспільній та політичній легітимності».

Зростаючу кількість практик, пов'язаних з місцевим самоврядуванням і участю громадськості, згідно з Піндано, Ребольйо і Марті, можна поділити на два широкі види, відповідно до далекосяжної мети й водночас засадничих цінностей: участь з метою легітимізації чи участь з метою змін. «У першому випадку – легітимізації участі – ті, хто підтримує чи розвиває практику розширення участі громадськості, прагнуть зміцнити початкові позиції, цілі та інтереси, не будучи зацікавленими змінювати їх. У другому випадку мета полягає не в тому, щоб залишатися «такими, якими ми є, і там, де ми є», але в поглибленні програми, що дає можливість громадянам пропонувати та обговорювати зміни й перетворення» [Pindado, Rebollo and Marti, 2002, 18]. В останньому випадку участь може бути справжнім навчанням для всіх суб'єктів, залучених до цього процесу, включаючи, звичайно, і власне органи державної адміністрації.

Участь громадян у формуванні культурної політики є новою галуззю, що вимагає досвіду інших галузей. Існуючі документи та хартії, як-от «Хартія участі», мають на меті скерувати процес розширення участі в європейських містах. Розробка цієї хартії (див. Вставку Д) стала «наслідком дискусій, праці та обміну конкретними практиками між вибраними членами, державними службовцями та жителями, залученими до мережі «УРБАКТ Партисипандо»²⁰.

²⁰ <http://urbact5.urbact.eu/en/partecipando/index>

Хартія участі є політичним документом, що зобов'язує розвивати участь громадськості в європейських містах, наслідком дискусій, праці та обміну конкретними практиками між вибраними членами, державними службовцями та жителями, залученими до мережі «УРБАКТ Партиципандо».

Хартія спирається на ті принципи, що вже були запропоновані в інших документах Європейського Союзу, наприклад, Рекомендаціях Ради Європи (Рекомендації Комітету міністрів країнам-членам щодо участі громадян у місцевому суспільному житті – Rec 2001/19) та Саарбрюкенській Декларації, підписаній 2005 року на «Європейській конференції про майбутнє міст».

Міста, що ставлять підписи під Хартією, прагнуть розвиватися, керуючись вище згаданими документами й доповнюючи проголошені принципи конкретними зобов'язаннями з метою підтримки участі громадян у здійсненні державної політики (управління).

Загальні спільні цілі міст, що ставлять підписи під Хартією, такі:

- розширення участі та місцевого демократичного простору (об'єднуючи репрезентативну і партиципативну форми демократії);
- стратегічне бачення місцевого розвитку, орієнтоване на екологічну, соціальну, економічну та політичну стабільність;
- уповноваження громадян покращувати соціальну мережу, солідарність, соціальну справедливість, а також можливість приймати спільні рішення в суспільних інтересах і визнання цінності «суспільного добра», територіальної спадщини і громадського простору.

Перешкодами на шляху участі громадян у формуванні політики є: слабкість і розрізненість організацій громадянського суспільства, небажання окремих державних службовців поділитися своїми повноваженнями чи роз'яснити їх, брак прозорості навколо можливості участі, різниця між цілями офіційної політики та мотивацією громадян... Дехто посилається на ці перешкоди, щоб заперечити чи виступити проти участі громадян у формуванні політики; при цьому вони радше готові зрозуміти «участь» як інструмент легітимізації, а не як навчальний процес. Головна проблема, втім, полягає в тому, що немає послідовності й бракує розуміння багатошаркового складного середовища. Одноразові консультації та догідництво підривають не лише довіру до організації-агітатора, а й власне демократію. Участь у формуванні культурної політики повинна стати довготерміновим зобов'язанням.

Існує багато прикладів, які доводять, що участь громадян у плануванні культурних програм, послуг і заходів виявляється успішною у відповідний час і за відповідних ресурсів. Наслідком завжди є більш однотайний культурний проект і поглиблення демократії. Загально відомий взірець – це будівництво Кондісьйон публік (*Condition Publique*, Рубе, муніципалітет Ліля, Франція), одного з *maisons folie* (центрів захоплень), що відчинив двері 2004 року, здійснене як активний процес, відкритий для всіх сусідів і жителів²¹. Іншим цікавим *maison folie* є центр у Ваземі, кварталі Ліля, що має турецьку лазню, оскільки місцева громада про це, зокрема, просила. Часто у відповідь на потреби культурного громадянського суспільства надавачі нових культурних послуг пропонували різні методи та інструменти, намагаючись залучити представників культури і громадян: майстер-класи, семінари, дискусії, виставки... Такі консультації частіше використовують при плануванні «місцевих послуг», таких як бібліотеки чи центри культури, а не при плануванні «муніципальних послуг», таких як концертні зали чи музеї. Іншу групу прикладів склали ті культурні заходи, що були сплановані та здійснені спільно з мешканцями певного району. В Брюсселі (*Zinneke*)²² чи Ліоні (*Defile*)²³ мешканці житлових районів беруть активну участь у сучасних заходах, працюючи, навчаючись

²¹ www.laconditionpublique.com

²² www.zinneke.org

²³ www.ledefile.org

(і втішаючись!) разом із митцями. Кілька дуже цікавих проектів змальовані та проаналізовані у нових книжках з багатозначними назвами «Планування міжкультурного міста» Джуд Блумфільд і Франко Б'янкіні [Jude Bloomfield and Franco Bianchini, 2004] і «Повернути чари місту» Жана Гурстла [Jean Hurstel, 2006].

Цей досвід (участь громадян у розробці культурних програм, послуг і заходів) заклав підґрунтя для дедалі численніших взірців партисипативної чи дорадчої практики у формуванні політики, що заслуговують на окрему згадку. Є міста з міцним культурним громадянським суспільством, що створили незалежні мережі, такі як «Культурний Монреаль» (див. Вставку Е). Ця організація, заснована 2001 року, вплинула на культурну політику Монреаля і працює з муніципалітетом у кількох напрямках, пов'язаних з культурним розвитком. Певно, це гарний взірець того, про що пише Джон Кін [John Keane, 1998]: «демократія – це система, в якій громадянське суспільство і державні установи прагнуть функціонувати як два необхідні аспекти, окремі, але суміжні, різні, але взаємопов'язані».

Вставка Е. «Культурний Монреаль»

«Культурний Монреаль» є культурною мережею Монреаля (Квебек, Канада). Нижче наведено витяги з їхнього веб-сайту.

Навесні 2001 року понад 200 осіб різних культурних професій взяли участь у дванадцяти семінарах і пленарному засіданні, першій серії фахових зустрічей культурного середовища Монреаля. 10 жовтня 2001 року майже 400 осіб зібралися на Монреальський культурний саміт. Обравши темою «Культура нагорі», це зібрання стало кульмінацією всіх обговорень і консультацій та підставою для громадян спільно визначити культурі центральну роль у розвитку Монреаля. Офіційне заснування організації 28 лютого 2002 року завершило десятирічний

період обговорень, у яких брала участь культурна громада Монреаля.

Місією «Культурного Монреаля» є «Центральна роль культури у розвитку Монреаля». «Культурний Монреаль» – це незалежна неприбуткова організація, що об'єднує людей різних професій, зацікавлених у підтримці культури в усіх її формах як головної складової розвитку Монреаля.

«Культурний Монреаль» – це місце для роздумів, діалогу та дій, призначене для культурної громади, політичних та економічних організацій, що приймають політичні рішення, громадян.

«Культурний Монреаль» бере участь у визначенні та пізнанні культури Монреаля в усьому її багатстві та розмаїтті, здійснюючи дослідницьку, аналітичну, комунікаційну та освітню діяльність.

Діяльність. З метою виконати свою місію і досягти головних цілей «Культурний Монреаль» працює з культурною громадою, політичними та громадськими директивними органами і громадськістю, щоб постійно залучати їх до такої діяльності: *Об'єднання:* Управління організацією, що має стати динамічним місцем зустрічі для мобілізації людей, які підтримують місію та цілі «Культурного Монреаля». *Інформування:* Підвищення кваліфікації та підтримка громадського втручання через документацію, дослідження та аналітичну діяльність, а також сприяння поширенню інформації шляхом організації заходів та розвитку мережі. *Поглиблення знань:* Заохочення народної підтримки та визнання культури через багатосторонню діяльність, що враховує специфіку міської структури та розмаїття культурних практик Монреаля. *Узгодження:* Підтримка тісних зв'язків з різними середовищами та партнерами на місцевому, регіональному

і національному рівнях з метою сприяти створенню культурних пріоритетів території. *Посередництво*: Винесення спільних проблем і питань на розгляд державних і приватних директивних органів; заохочення участі культурного середовища громади в мережах партнерства, процесах консультування та прийняття рішень.

«Культурний Монреаль»:

Друкує різні документи з висловлення думок: записки, редакційні статті, промови, точки зору.

Складається з кількох комісій, що визначають напрямки діяльності організації та керівництво до дій.

Замовляє і поширює дослідницькі та аналітичні матеріали, як-от звіт, підготовлений Ричардом Флоридою про культурну життєздатність міста [2005].

Організовує публічні зустрічі з численними гостями та промовцями, зокрема саміт «Монреаль – культурна столиця», запланований на 7-8 листопада 2007 року.

Випускає електронний вісник «Інфо-Культурний Монреаль» та журнал «Культури Монреаля».

Фінансується за рахунок членських внесків, Міністерства культури і комунікацій, Цирку дю Солей і бюджету міста Монреаль.

Додаткову інформацію про «Культурний Монреаль» можна знайти на сайті www.culturemonreal.ca

Ще одним прикладом участі громадян у формуванні культурної політики стала розробка культурної стратегії міста Загреба. У статті, написаній для проекту «Активні громадяни, місцеві культури, європейська політика» (див. Вставку Є), Андреа Златар зазначає, що «на початковій стадії розробки культурної стратегії муніципалітет започаткував

широкі дискусії з «новими різновидами колективності» (незалежною, молодіжною, субкультурною), які розкрили нові оповіді, «приховані гетеротопії». Інші дуже цікаві практики були розвинуті в рамках програми «Політика на підтримку культури» (див. Вставку К), скажімо, в області Тімш у Румунії чи в місті Пловдиві в Болгарії.

Вставка Є. Приховані гетеротопії Загреба

«Яку роль відіграє хорватська столиця у загальнонаціональному культурному розвитку? Справді. Чи можна говорити про культурну ідентичність (або, точніше, культурні ідентичності) Загреба? Чи існує певна стратегія або культурна політика на рівні міста? Як можна поняття сталого культурного розвитку перенести з національного на міський рівень? Такі питання ми мали на думці, коли формулювали нашу стратегію», – пише Андреа Златар, колишня керівниця міського управління культури Загреба.

Так само, як інші міста Центральної та Східної Європи, Загреб протягом 1990-х років пережив складні для міста часи. З одного боку, стрімкий процес приватизації, коли «не бралися до уваги ознаки, що відрізняють підприємства культури, й можливі негативні наслідки приватизації», тобто «більшість великих видавництв були зруйновані, а мережа книгарень спустошена». З іншого боку, в Загребі з'явилося багато нових молодіжних динамічних і незалежних проєктів, що лежать в основі активного культурного життя, забезпечуючи культурну сталість – факт, про який часто забувають, а то й нехтують чи взагалі відкидають.

На початковій стадії розробки культурної стратегії Загребу вистачило мужності відкрито розглянути труднощі, з якими стикаються незалежні ініціативи: а саме, «ту загрозу, що держава і місто лише співфінансують їхню культурну діяльність, у той

час як бюджетні організації культури отримують фінансування на програми, зарплату та утримання. (...) Необхідно врахувати зв'язок між культурною продукцією, що створюється мережею закладів культури, і тією, що створюється поза нею. Формування культурної політики Загребма має бути відкритим, охоплюючи весь сектор культури».

На думку Андреї Златар, до культурного планування слід залучати «нові різновиди колективності», (1) чия «мета полягає не в реалізації якоїсь основоположної ідеї, досягненні бажаного результату чи цілі, а в самому процесі творення», (2) що «руйнують межі між мистецтвом, як окремою сферою діяльності, й щоденним життям» і (3) що розвивають творче напруження між «особистим і колективним». Незалежна молодіжна культура дуже часто втілює ці риси й, як зазначає Златар, її представники мають бути залучені як головні учасники процесу культурного планування.

Одним із взірців може бути «низка публічних зборів, організованих навесні 2005 року, з метою познайомитися з незалежною і молодіжною культурами, розглянути зв'язок між культурною політикою міста і незалежною культурою, а також проблеми, пов'язані з простором для незалежної та молодіжної культур. Часом дискусії були важкими й плутаними, але змогли виявити цілковито різні точки зору щодо того, як учасники сприймають і тлумачать те, якою для всіх нас є – хоч на певний час – одна спільна реальність (...). Зрештою, кінцевої мети дискусій – спільної декларації про необхідність забезпечити простір для незалежної культурної діяльності та молодіжної культури – було досягнуто: декларацію підписали головні політичні партії, як урядові, так і опозиційні, і протягом наступних чотирьох років політичного життя ми зможемо побачити

наслідки (або сказати – долю) цього». Багато міст бояться відкритого обговорення. Досвід Андреї Златар демонструє, що відкриті обговорення розкривають власне сутність міста, а обговорення за участі молодіжного та незалежного секторів культури є необхідною умовою для виявлення невидимих міст, у яких ми живемо, «відмінного та іншого Загреба, невидимого для пересічних перехожих». За висловом самої Андреї Златар, дискусії сприяли появі прихованих гетеротопій: «згідно з визначенням Фуко, гетеротопічні місця є своєрідним різновидом *локалізованої утопії* (...) Сила гетеротопій полягає в їхній здатності змінювати реальність, накладатися на неї, стирати її, [а] відмінність від класичних утопій полягає в тому, що гетеротопії мають місце у нашому щоденному житті».

Повний текст статті Андреї Златар доступний на сайті www.policiesforculture.org

Головною темою «Завдання на 21 ст. для культури» є участь громадян і громадянського суспільства. Стаття 5 встановлює, що «до головних принципів доброго управління належать прозорість інформації, публічна участь у розробці концепції культурної політики, прийнятті політичних рішень та оцінці програм і проектів», а стаття 19 вказує на зобов'язання «використовувати відповідні інструменти для забезпечення демократичної участі громадян у формуванні, здійсненні та оцінці державної культурної політики». Стаття 11 визначає, що «культурна політика має збалансовувати державні та приватні інтереси, державні функції та інституалізацію культури. Надмірна інституалізація чи безмежне панування ринку як єдиного дистриб'ютора культурних ресурсів є ризикованими й зашкоджують динамічному розвитку культурних систем. Незалежна ініціатива громадян, особиста чи в складі громадських організацій чи рухів, складають основу культурної свободи».

6. До нового розуміння громадянства

Втілення участі громадян у практику культурної політики є одним із завдань (ще нерозвинутої) парадигми культурної політики, що ґрунтується на правах людини та культурному розмаїтті. Перш ніж вивчати, як побудована ця парадигма (див. нижче, шляхом складання культурної мапи та планування), необхідно розглянути поняття громадянства, озвучені в культурній політиці минулого, за допомогою Франко Б'янкіні [Franco Bianchini, 2006] та його праці, написаної для проекту «Активні громадяни, місцеві культури, європейська політика»: «По Другій світовій війні культурна політика західноєвропейських міст втілила різні концепції культури та громадянства. Проте нові концепції не замінювали попередні, а радше прищеплювалися до них, створюючи суперечливі виправдання для культурного втручання міст. Починаючи від середини 1940-х років, історію формування міської культурної політики в ліберальних демократіях Західної Європи можна поділити на три великі стадії, що відбивають різні концепції окресленого раніше громадянства. Панівною концепцією, що тривала від завершення війни до кінця 1960-х років, була концепція *соціального громадянства*. На другій стадії від кінця 1960-х до середини 1980-х років у багатьох містах поряд із соціальним громадянством з'явилося більш інноваційне та радикальне поняття *емансипаційного громадянства*. На третій стадії, що почалась від середини 1980-х років і триває до сьогодні, багато міських адміністрацій змушені реагувати на економічну реструктуризацію, зростання конкуренції між містами та податковий тиск з боку неоліберальної держави, а тому вважають вторинним і соціальне, і емансиповане громадянство. А пріоритетом визначають міжнародний імідж і локальну привабливість міста для іноземних компаній, шукаючи короткотермінових економічних прибутків на інвестиції в культуру». Докладніший аналіз див. у Вставці Ж.

Концепції громадянства, проголошені в культурній політиці другої половини 20 ст. у країнах Західної Європи, змалював Франко Б'янкіні [Franco Bianchini, 2006]:

– *Соціальне громадянство* (середина 1940-х – кінець 1960-х років) ґрунтувалося на меті «забезпечити культурні послуги як продовження держави добробуту» і розуміло «культуру у традиційному, вузькому значенні, переважно як прив'язані до певних приміщень організації високої культури, розташовані зазвичай у центрі міст». Ключовим словом була «демократизація культури», що спиралася на повноваження експертів визначати культурну цінність і роль держави у «цивілізуванні» більшості населення, роблячи культуру доступнішою більшій кількості людей. (...) Така концепція культури передбачала певне соціальне зобов'язання частини працівників прагнути до самовдосконалення через активне набуття наукових і критичних навичок, підвищуючи в такий спосіб продуктивність праці й загальний культурний рівень суспільства. При цьому беззаперечно припускалося, що культура, в якій працівники брали участь, була успадкована і дарована їм, що вони не могли залишити своїх слідів у ній чи створити її (...). Зберігалася концепція гомогенної, національної культури, спущена згори інтелектуальною верхівкою.

– *Емансипаційне громадянство* (кінець 1960-х – середина 1980-х років) «більше наголошувало на важливості участі населення в культурній діяльності як засобу соціальної емансипації та розвитку суспільства. Визначення «культура» було розширене, щоб увібрати сучасніші та популярні форми культури, такі як електронна музика, відео, фотографія, комікси та настінний живопис. У багатьох містах з'явилася нова інфраструктура районних центрів культури, що поєднували освіту дорослих з

молодіжною та мистецькою діяльністю (...). Двома головними стратегіями реалізації цілей емансипаційної культурної політики міст було їхнє втручання з метою створення спільного громадського простору і місцевої самобутності та надання можливості людям з обмеженими правами й незахищеним групам населення висловити свою думку, сприйняти себе як свідому громаду і зробити свою присутність відчутною у відродженій публічній сфері».

– «Нахил у правий бік у політичному кліматі більшості західноєвропейських країн та зростаючий тиск на фінансові ресурси органів місцевого самоврядування відсунули на другий план ранні стадії соціального й емансипаційного громадянства (...). У багатьох містах з'явилися нові економічні аргументи (...). Складовою частиною маркетингу міста і стратегії міжнародної конкурентоспроможності, покликаної привабити мобільний міжнародний капітал і фаховий персонал, почали дедалі більше розглядати активне, космополітичне культурне життя (...). Підтримка соціального та емансипаційного громадянства збереглася на словах, [при цьому] можна вказати на цілковиту відсутність концепції громадянства, яка б обґрунтовувала культурну політику міст, зосереджену винятково на міжнародній економічній конкурентоспроможності».

Повністю працю Франко Б'янкіні можна прочитати на сайті www.policiesforculture.org

Б'янкіні пропонує перейти до нового поняття громадянства, «щоб протистояти деструктивним тенденціям міжнародної конкуренції, що спотворює спроби культуризованого відтворення міст із середини 1980-х років». Це нове поняття повинно спиратися не на підхід на основі комуни, «який припускає існування наперед встановленого консенсусу»,

а «на вільну систему (...), побудовану шляхом самоорганізації незалежних суб'єктів громадянського суспільства, коли місто пропонує навчання й активно вимагає проектів та ідей в усіх галузях міської політики (...). Водночас потрібний більш інтегрований підхід до формування культурної політики міст. Він повинен спиратися на дуже широке антропологічне визначення «культури» як «способу життя». Така стратегія має вивчити й використати всі культурні ресурси міста, від його фізичного плану і дизайну, архітектурної та промислової спадщини, місцевих традиційних промислів, розмаїття навичок і мистецтва до публічних місць, організацій освіти й культури, туристичної привабливості та уявлень про місто, що складаються з поєднання міфів, життєвої мудрості, культурних та інформаційних образів. Така стратегія має подолати розмежування між громадським, державним і приватним секторами, різними корпоративними інтересами й різними фаховими дисциплінами. Вона повинна сприяти розвитку більш консультативних і відкритих підходів до формування політики, забезпечуючи ширші форми навчання для політичних діячів. (...) Для того, щоб встановити ясну і логічно обґрунтовану законність культурного громадянства в місті, необхідно відтворити основоположну ідею про місто, як про окремий *проект* з метою розширити культурні обрії й посилити здатність перепланувати щоденне життя і публічну сферу».

У своєму цікавому дослідженні «Культурна цінність і криза легітимності» Джон Голден [John Holden, 2006, 10] пише, що «культурна система» перетворилася на якусь закриту і роздратовану розмову між митцями й політиками, в той час як нові сторінки засобів масової інформації відіграють деструктивну роль між політикою і широким загалом». На думку Голдена, «це явно системні проблеми, але розв'язання має виходити від фахівців культури. (...) Пошуки нових шляхів у досягненні більшої легітимності безпосередньо з громадянами вимагатимуть мужності, довіри й радикалізму з боку митців. Практика свідчить, що такий підхід може бути успішним і задовольнити всі зацікавлені сторони – політиків, самих митців і передусім широкий загал».

Мікель Ечебаріа [Mikel Etxebarria, 2005, 10] також чітко окреслює проблему. «Участь громадян у державній політиці на місцевому рівні так само як на всіх рівнях управління, є тим, чого, зокрема, бракує нашій публічній політиці. Ми всі розуміємо, що не завжди легко захопити й розвивати участь громадян. Розквіт індивідуалізму і відсутність ясних, визнаних співрозмовників є, серед іншого, причиною, що пояснює складність процесу участі громадян, але вірно також і те, що успадкована інертність адміністрації й надмірна політична таємничість є також моментами, що в самих органах державного управління перешкоджають процесу участі громадян. Складання стратегічних планів знаменувало поступ у розвиткові участі через посилення роботи з координування та керівництва органів державного управління на певній території, але справедливо й те, що ця участь звелася переважно до представників економічної, соціальної та культурної галузей, державних і приватних, що діють на певній території, в той час, як участь громадян, кінцевих одержувачів державних послуг, не надто бралася до уваги. Щодо культури, то більшість одержувачів наших державних послуг – це, крім митців, професійних спілок тощо, громадяни, які переважно не є членами спілок і не входять до складу організацій культури. Тож мусимо докласти зусиль, щоб дістатися до них, захопити й уможливити їхню участь у визначенні державної культурної політики, одержувачами якої вони мають бути».

Будь-яка програма, спрямована на розвиток участі громадян у формуванні культурної політики, вимагає перегляду складу суб'єктів участі. У культурній сфері існує традиція обговорення між державним сектором і культурними суб'єктами, що представляють організації культури, приватні та недержавні, на всіх стадіях циклу: навчання, створення, виробництво, поширення, тиражування, збереження. Утім, сьогодні цього вже не достатньо. Наразі існує чітка потреба розширити основу участі, а отже, опосередковано – «культурні ресурси» певної території (див. вставки II та I про складання культурної мапи та планування). З одного боку, в напрямку організацій та асоціацій, що, власне кажучи, не діють як суб'єкти культури, скажімо, місцеві ЗМІ, компанії новітніх технологій,

локальні асоціації, школи, тренінгові центри тощо. З іншого боку, важливо йти безпосередньо до громадян, як користувачів і «споживачів» культури, так і до інших (скажімо, мешканців, що живуть поруч із культурними установами, профспілок, спортсменів і т.п.). Ідеї та інструменти існують саме для цієї мети. Більше не може бути вибачення за те, що громадяни не залучені у процес формування культурної політики. Суб'єкти культури розвивали свої дослідження та програми, дотримуючись логіки ізоляціонізму та елітарності. Якщо культура має стати в центрі наших громад, мусимо взяти на озброєння процеси, що допоможуть розповісти про наші плани, програми та політику всім громадянам. Це лише справа домовленості з громадськістю.

Сьогодні ініціативи «знизу-вгору» (від НДО, народних рухів та асоціацій, міжнародних мереж партнерства, громадських фондів) і «згоридонизу» (від державних організацій) зустрічаються в межах співпраці з формування політики. Відтак, необхідно розвивати принцип «торкайтесь, будь ласка», що його пропонує Едуард Міральєс у своїй статті, написаній для проекту «Активні громадяни, місцеві культури, європейська політика» (див. Вставку 3).

Вставка 3. «Торкайтесь, будь ласка»

Едуард Міральєс, начальник відділу зовнішніх зв'язків управління культури уряду провінції (*Дінутасьйо*) Барселона активно обстоює нову форму зв'язку між культурою, політикою і громадянством. Він пропонує запровадити принцип «Торкайтесь, будь ласка» у взаєминах між державою (на різних рівнях управління) та суспільством. Хоча цей принцип створено на півдні Західної Європи, він може бути застосований деінде.

«Діалог між сферою державного управління (навіть на регіональному, провінційному чи місцевому рівнях) і сферою організації суспільства традиційно базувався на теоретичній

і зовнішній повазі – щоб утриматися від спільних і взаємних «торкань» одне одного як запоруки виживання, – що приховувала принаймні дві структурні хвороби, від яких слід терміново вилікуватися: недостатність формальних механізмів легітимізації демократичного представництва і спокусу до корпоратизації деяких закостенілих асоціацій зі зменшенням суспільної маси та надмірним рівнем розосередження і фрагментації. Так само, як без «міцної» держави (крім того, децентралізованої, партисипативної й субсидіарної) демократія слабка, без організованого, гнучкого і динамічного суспільства демократія неповна. Тому необхідно позбутися спадкового табу «не торкатися» як головної передумови демократичного відтворення. У цьому сенсі принцип «Торкайтеся, будь ласка» означає прийняття як єдиної й необхідної пропозиції програмних ініціатив і представлення структурних коригуючих механізмів сторонами одна одній. Так само, як організоване суспільство має право і обов'язок сказати керівному суспільству, що воно робить чи не робить і як це слід робити, керівне суспільство може та повинно робити так стосовно асоціацій. Також, або насамперед це стосується місцевого рівня».

Едуард Міральєс говорить про потребу критично оцінити багатство руху культурних асоціацій, тому що: а) він «переважно неоднорідний, розрізнений і недосконалий: традиційні й майже не відновлювані асоціації з відносно низьким рівнем участі співіснують з погано структурованими угрупованнями, де є молодь, що здійснює дуже цікаві культурні проекти»; б) «відносна активність професійних спілок у мистецтві й культурі (асоціацій, що переважно не визначають свою діяльність на місцевому рівні) контрастує з низькою присутністю або й відсутністю асоціацій, пов'язаних з культурним споживанням чи

практикою»; в) «надмірний рівень ендогамії, така собі схильність до повторюваності, іншими словами, загальний брак привабливості та якості у заходах і пропозиціях культурних асоціацій».

Місцеву культурну політику слід критично розглядати за тією самою ознакою, оскільки третій сектор недостатньо залучають до її розробки, реалізації та оцінки. Міральєс вказує на «негативні наслідки політики замовчування (...)». Місцева політика в галузі культури, як правило, розглядала питання спілок, участі, народних рухів, волонтерства і/чи «організованого» суспільства з вузько тактичних і кон'юнктурних позицій». Подеколи участь розуміли винятково «як логіку управління культурними послугами та закладами, а не як головний елемент «програми» власне культурної політики».

Міральєс висловлює думку, що заклади культури можуть відіграти роль інструментів у створенні організованого культурного громадянства, але «при цьому є не єдиним інструментом, так само як їхня функція полягає не тільки в тому, щоб бути близькими до громадян». Якщо точніше, то стратегічне значення місцевих закладів культури у побудові організованого громадянства обумовлюється принаймні трьома головними причинами: (а) «систоло-діастолічним», наче потік крові через серце, рухом діячів культури та культурних ініціатив певної території. У закладів культури є особлива здатність, що впливає з їхніх символічних можливостей, захоплювати неорганізованих людей і погано структуровані ініціативи та повертати назад у їхнє середовище більш злагодженими та з доданою вартістю; (б) вони відіграють основну роль у керованому переході від пасивного користування послугами чи відвідувань заходів до більш-менш активного формулювання пропозицій, одним словом, більш-менш незалежного покладання на себе

всієї чи часткової відповідальності в управлінні; (в) так само вони мають стратегічне значення в переході від індивідуальних ініціатив, неформальних груп з поганою організацією до згуртованих асоціацій».

Повністю статтю Едуарда Міральєса читайте на сайті www.policiesforculture.org.

7. Складання культурної мапи та планування

Здійснення нової культурної політики з підтримки громадянства спирається на послідовні й сталі процеси складання культурної мапи та планування. Ці процеси ще не стали визначальними в Європі. Хоч протягом останнього десятиліття деякі європейські міста зверталися до них при розробці своєї культурної стратегії, лише кілька досягли успіху в довгостроковій перспективі, використавши згадані ідеї повною мірою. Нічого дивного; це є свідченням слабкості культурних агентів, суперечками в культурній сфері (зокрема, «вимогою» інструменталізувати культуру) і, понад усе, необхідністю довготривалої праці, крок за кроком, навчаючись на помилках. *Er fur si tioue* («Та все ж вона обертається» – фраза, що її нібито сказав Г.Галілей 1633 р., змушений під тиском інквізиції зректися свого переконання, що не Сонце обертається навколо Землі, а Земля навколо Сонця – прим. перекладача).

Насамперед, виокремимо складання мапи та планування, скориставшись для цього думками й текстами Коліна Мерсера [Colin Mercer, 2002, 2006]. Складання мапи має бути першим кроком, що включає в себе ідентифікацію та реєстрацію ресурсів. Планування ж стосується використання ресурсів для розвитку.

Колін Мерсер енергійно підтримує культурне громадянство і пропонує ключі до деяких інструментів, що дозволяють містам і країнам рухатись до цієї мети. У статті, написаній для проекту «Активні громадяни, місцеві культури, європейська політика» [2006b, 2-3], Мерсер пояснює, що таке складання культурної мапи:

«Це вирішальна умова для формування політики за участі громадян і активного залучення громади й мешканців як суб'єктів, так і об'єктів планування. Ми говоримо в цьому контексті про складання культурної мапи, що залучає громадян до відкриття чи відновлення цінностей та ресурсів для культурної політики й розвитку.

Складання культурної мапи найкраще змалювала відома австралійська дослідниця культури аборигенів, професор і політичний діяч Марсія Ленгтон у такий спосіб: «До складання культурної мапи входить ідентифікація та реєстрація місцевих культурних ресурсів певної території з метою соціального, економічного та культурного розвитку. Шляхом складання мапи культурних ресурсів громади та групи інтересів, що входять до їх складу, можуть фіксувати свої культурні практики та ресурси, а також інші нематеріальні активи, такі як їхні почуття місця та суспільні цінності. Мапи культурних ресурсів можуть містити суб'єктивний досвід, різні суспільні цінності, численні пояснення та тлумачення, а також більш утилітарний «культурний інвентар». Ідентифіковані місцеві й культурні цінності можуть закласти основу для планування культурного туризму та стратегії екологічного туризму, проектування тематичної архітектури та розвитку культурних індустрій».

Яке це може мати значення у контексті розробки культурної політики за участі громадськості? Одна з відповідей на це

питання полягає в тому, що це головний інструмент «оцінки культурного капіталу» або «культурної оцінки громади». Інструмент дослідження та консультування, що має на меті не просто оцінку культури певної громади чи регіону, а й залучення громадян.

Як пояснює Амаресвар Галла, «метою є показ сталих та активних громад, більш згуртованих громадських мереж, більшої довіри в громаді й знайденого відчуття саморозуміння та розуміння місцевості, а також зростаючої здатності громади до комплексного розгляду власних потреб... Це вимагає відкритого підходу, що визнає культурні прагнення різних частин громади, зокрема груп, які в іншому випадку можуть бути маргіналізованими в культурному, соціальному чи економічному планах».

(...) Це є побудовою культурної політики *в дії*, яка складається з відкриття / відновлення бази культурних ресурсів громади та водночас із системи прийняття рішень, як мобілізувати ці ресурси – іншими словами, партисипативної культурної політики».

Планування є процесом, що об'єднує виконавців, цілі, заходи, ресурси та очікувані результати – складові певного проекту. Насправді ми, кожен окремо, плануємо різні аспекти нашої буденної діяльності, хоч не називаємо це плануванням. Планування застосовують у діяльності організацій, зокрема й тих, що відповідають за муніципальну культурну політику, хай і не так спрощено. «Культурне планування не означає планування культури, а радше гарантує, що культурні міркування будуть присутні в усіх процесах планування і розвитку», пише Колін Мерсер [2002, 7]. Докладніше визначення культурного планування наведено у Вставці І.

Наведені нижче фрагменти взято також зі статті Коліна Мерсера [Mercer, 2006b, 6-8], написаної для проекту «Активні громадяни, місцеві культури, європейська політика».

«Культурне планування не означає «планування культури», а радше гарантує, що «культурний елемент», культурні міркування, культурні ресурси будуть присутні на кожній стадії планування та розробки політики. Це головний механізм залучення громадян до реального і матеріального формування культурної політики.

Якщо культура означає ідентичність, спосіб життя, поведінку, етичні норми, управління та форму організації буденного існування, то це не складно підтримати. Якщо ж ми вирішуємо мати політику стосовно культури або пов'язати культуру з цілями розвитку, то приймаємо також – безпосередньо чи опосередковано – логіку планування. Тобто, планування стосується не тільки «жорсткої інфраструктури», а й «гнучкої» та креативної інфраструктури: людей і того, що вони можуть чи не можуть зробити.

Як зазначив Франко Б'янкіні, культурне планування – це «складне мистецтво». Воно може бути легким і поверховим, створюючи розважальну і видовищну машкару, щоб приховати глибшу соціальну та економічну несправедливість. Найгіршим випадком може бути створення найкращого у світі культурного центру, навколо якого пануватиме занепад, безлюдні вулиці, обмежений громадський транспорт, безпритульні родини й збанкрутілі підприємства. Це не культурне планування.

Трохи кращий, але далекий від задовільного різновид культурного планування визначає наступні кроки *після* того, як проектувальники завершать свою працю: тобто, культурне планування виступає прикрашенням чи естетичним покращанням.

Це не культурне планування. Ні те, ні те не може ним бути. Ні те, ні те не можна назвати культурним плануванням у справжньому розумінні цього поняття.

То що ж насправді означає культурне планування? Дозволю собі підсумувати такими словами: *культурне планування є стратегічним та цілісним використанням культурних ресурсів у розвитку громади».*

Повністю статтю Коліна Мерсера читайте на сайті www.policiesforculture.org.

У донесенні нового взірця культурної політики головну роль мають відіграти органи місцевого самоврядування. Цю думку Колін Мерсер сформулював такими словами: «Будь-яка реакція на можливості чи загрози реальної глобалізації (в економічному, соціальному та етичному розумінні) має спиратися не на прояви розпачу, а на розвиток місцевої чи ендогенної здатності створювати місцевість, продукти, досвід, спогади, оповіді, історії та образи, що стверджують – це те, *де, ким і чим ми є і як ми себе вирізняємо та розпізнаємо (...)*. Органи місцевого самоврядування і місцева політика виступають «двигунами» і рушійною силою ефективної участі населення у цьому. Але йдеться не просто про логіку «надання послуг» чи «субсидіювання»: тут можлива й інша роль – фасилітації, посередництва чи брокерства» [Merсер, 2006а, 2].

8. Інституційна інновація

Запровадження нової культурної політики з підтримки громадянства вимагає структурної інновації, або, іншими словами, нової політичної архітектури. Едуард Міральєс [Eduard Miralles, 2004] вказує на зворотний зв'язок між масштабом «культурного» проекту та реальною участю культурних менеджерів і з іронією пише: «Культура стає надто

важливою, щоб її залишати в руках культурної політики (...). У той час, як присутність тих, кого традиційно вважають «культурними менеджерами» – незалежно в цьому випадку від їхнього спеціального, політичного чи багатогалузевого спрямування – у «стратегічних» культурних проектах зазвичай є зворотно пропорційною важливості цих проектів, участь менеджерів тих відділів, що їх традиційно вважають «жорсткими» – економіка, планування міста тощо – стає прямо пропорційною». Більше того, присутність культури в інструментах місцевого планування ще не оптимальна. Переважно «вимога», яку висувають до культури, пов'язана з її інструменталізацією. Управління чи відділи культури майже ніколи не беруть участь в інструментах чи процесах місцевого планування, ними часто нехтують або ж примушують їх покладати на себе зобов'язання, прийняті в інших галузях. Водночас сектор культури залишається інертним: надмірна внутрішня подрібненість, представники культури надто замкнені у своїх концептуальних вежах і діях, керуючись внутрішньою логікою, а не думаючи про громадян.

Управління культури повинні посісти своє місце й вимагати більш провідної ролі. Культурні права як основа, культурне розмаїття як проблема і як можливість, і внутрішні цінності культури (пам'ять, творчість, критичне знання, традиції, якість, краса, розмаїття і, можливо, інші) можуть стати успішними ключовими словами. Якщо управління культури не візьмуть на себе провідну роль, культуру поглинуть економічні, соціальні чи екологічні завдання. Мужність, більш ніж коли-небудь, є ключовим чинником для проголошення вирішального значення культури, й (у нашому випадку) муніципальне управління культури має стати речником.

На думку Джона Голдена [John Holden, 2006, 58-59], інституційна інновація означає, що «національна політика мусить бути чіткішою і сміливішою щодо формулювання своїх культурних цілей та прояснення права громадян втішатися і захоплюватися культурою – права, визначеного в статті 27 (1) Загальної декларації ООН про права людини». Голден також зазначає, що «політики мають демонструвати більший

взірець у долученні до культури й захопленні нею», що «мусить бути нове, підкріплене законом зобов'язання місцевих органів влади вкладати кошти у створення культурних цінностей, вільне від цифрових визначень чи необхідності звертатися до інших пріоритетів органів місцевого самоврядування», що «регіональна політика має позбутися зацикленості на економічному розвитку й охопити ширше коло проблем», що «більш визначений «ризиковий капітал» потрібний культурі, не тільки для культурного виробництва, а й для інституційної інновації», і що «потребується нове завдання для аналітичних і проектних розробок, враховуючи дедалі більшу зацікавленість культурними цінностями. Одним із аспектів такої нової системи стане зосередженість на питаннях організаційної здатності до змін, а також на результатах і наслідках культурної діяльності». Зрештою, Голден пише також [Holden, 2006, 53-54], що потрібний повніший діалог, «відкинувши чи пояснивши культурну термінологію, спілкуючись із громадськістю», а також «озвучивши голос усього сектора культури й створивши форум для взаємодії з громадськістю» (можливо, на зразок «Культурного Монреаля», див. Вставку E).

Необхідно додати ще тренінг як важливий елемент інституційної інновації. Чи готові органи місцевого самоврядування виконати завдання «фасилітації, посередництва чи брокерства»? Чи готові державні службовці та менеджери культури використовувати складні альянси? Чи готові організації культури залучити більш розмаїту громадськість?

Державні уряди працюють над створенням нових інституційних систем. Колін Мерсер обстоює формування *передумов стратегічних можливостей* для нового покоління культурної політики. Безперечно, головна відповідальність покладена на державні уряди (оскільки програми, що їх вони розпочинають, можуть бути обов'язковими для виконання органами місцевого самоврядування), хоч національні федерації муніципалітетів також відіграють важливу роль. У Вставці І розглянуто такі корисні ініціативи, як ILAP (в Австралії) та LSP – LAA (у Великій Британії).

Вставка І. До побудови управління з формування культурної політики за участі громадськості

Колін Мерсер [Colin Mercer, 2006b] закликає органи місцевого самоврядування «створити передумови стратегічних можливостей» для нового покоління культурної політики, що має «бути реалізована в контексті участі громадськості», що сприяє «розвиткові нових форм громадянства» і водночас «активно мобілізує різновиди людського, соціального і культурного капіталу, ресурсної бази, головним джерелом підтримки якої є культурна політика». Це нове покоління культурної політики має спиратися на «розвиток узгодженої архітекτονіки стратегії та планування – можна сказати, архітекτονіки партисипативного управління – культурної політики. Це архітектоніка «зацікавлених сторін», що залучає громадян, громаду, органи влади, недержавні організації та приватний сектор». Це також питання заохочення процесів складання культурної мапи та культурного планування, в яких громада – громадяни – виступає не просто пасивним «об'єктом» планування, а й активним «суб'єктом».

Європі слід зрозуміти й пристосувати до свого регіонального контексту практику культурного планування, що існує в інших частинах світу. До таких дуже цікавих територій, у яких європейські міста і держави можуть повчитися, належать, з-поміж інших, Австралія та Нова Зеландія. На думку Коліна Мерсера, «одним із характерних взірців архітектоніки стратегії та планування, в якій партисипативне складання культурної мапи та планування можуть посісти відповідне місце, є досвід «Комплексного планування місцевих територій» (Integrated Local Area Planning, ILAP), розвинутий у 1990-х роках Асоціацією органів місцевого самоврядування Австралії (ALGA)».

Мерсер стверджує, що «документ для обговорення, який запровадив комплексне планування (ILAP) в Австралії –

«Встановлення зв'язків: до комплексного планування місцевих територій», – надрукований Асоціацією органів місцевого самоврядування Австралії (ALGA) наприкінці 1992 року, добре підсумовує проблеми, цілі, інтереси та зацікавлені сторони, задіяні в цьому підході. Комплексне планування місцевих територій, як свідчить документ, поєднує такі підходи: (а) стратегічне планування, що розглядає в широкому розумінні **весь** спектр матеріальних, екологічних, економічних, соціальних і культурних умов, проблем і потреб місцевих територій (виділення автора); (б) координацію між органами та сферами урядування для забезпечення того, щоб споріднені програми, капітальні видатки й процеси регулювання були ефективно пов'язані й зосереджені на ключових питаннях і пріоритетних потребах, визначених стратегічним плануванням; (в) дієве корпоративне планування і менеджмент з боку відповідальної місцевої ради у здійсненні планування та заходів реалізації». [Див. «Посібник з комплексного планування місцевих територій», Асоціація органів місцевого самоврядування Австралії [A Guide to Integrated Local Area Planning (ALGA, 1993)].

Мерсер у своїй статті наводить також найновіші досягнення в громадському плануванні у Великій Британії, що «пропонує модель можливих переваг поєднання елементів місцевої політики та структури управління з підтримки партисипативної культурної політики». Кожній місцевій владі в Англії потрібно створити «*Стратегію сталої громади*». (...) «Стратегія сталої громади» розроблена *Місцевим стратегічним партнерством* (Local Strategic Partnership, LSP), яке складають представники органів місцевого самоврядування, громадських груп, підприємництва, поліції, охорони здоров'я, освіти, інші служби й споживачі послуг. У багатьох галузях були сформовані групи культурних

інтересів або консорціуми, щоб бути представленими або лобіювати інтереси в Місцевому стратегічному партнерстві. На додачу до розробки стратегії громади (включно з приєднанням існуючої стратегії культурного розвитку) Місцеве стратегічне партнерство відповідає за складання Угоди місцевої території (*Local Area Agreement, LAA*). Цей документ є трирічною фінансовою угодою, в якій пріоритети визначено та узгоджено органами місцевого самоврядування й зацікавленими сторонами громади (громадянами). У документі визначено специфічні наслідки, такі як «збагачення життя людей, зміцнення громад і покращання місць проживання через культуру та спорт, включаючи бібліотеки та історичне середовище». Ці наслідки оцінюються за допомогою спеціальних *показників ефективності*, що стосуються урахування культурних можливостей та участі етнічних груп у культурних заходах та розвагах. Хоч ще зарано оцінювати успіх чи невдачу цього механізму, який тільки надають органам місцевого самоврядування, зрозуміло, що це дає важливу нагоду поставити культурну політику до головних питань державної політики й водночас відкриває можливість для більш сталої участі громадян. Скажімо, Рада з питань культури і мистецтв Англії (національний розпорядник коштів на культуру і мистецтва) визнала стратегічну важливість угод місцевих територій.

Докладніше читайте на сайті www.communities.gov.uk/laa

Не менш важливими для інституційної інновації є громадські організації. Національні професійні мережі, що з'являються, стають міцними платформами захисту культури. В Канаді Мережа творчих міст²⁴ зібрала муніципальних працівників культури «з метою об'єднання людей, які

²⁴ www.creativecity.ca

мають спільне середовище праці, щоб зробити нас дієвішими в культурному розвитку наших громад шляхом обміну досвідом, знаннями, інформацією та кращими практиками». В Австралії Мережа культурного розвитку штату Вікторія²⁵, створена 2000 року, об'єднує «громади, митців, місцеві ради та обстоює більш провідну роль мистецтва розширеної участі й культурного самовираження з метою побудови здорового, зацікавленішого та більш сталого суспільства».

Так само і міжнародні мережі можуть розробити концептуальні підходи для зацікавлених органів місцевого самоврядування. Регіональна рамкова програма «Політика на підтримку культури» є громадською ініціативою, яку здійснюють Асоціація ЕКУМЕСТ (Бухарест) і Європейський культурний фонд з метою впровадження принципу розширеної участі в розробку, реалізацію та оцінку нової ефективної культурної політики в країнах Південної та Східної Європи (див. Вставку К).

Вставка К. Політика на підтримку культури

«Політика на підтримку культури» діє з 2000 року. Програма побудована на тристоронньому дієвому зв'язку між громадянським суспільством, виконавчою та законодавчою владами у формуванні політики, що впливає на культурний сектор. В основу програми покладено визнання того факту, що державна політика в галузі культури матиме сталі наслідки лише тоді, коли зацікавлені громадяни, до яких ця політика звернена, беруть участь у її формуванні. Головну увагу приділено пошукам каналів зв'язку між цими рівнями (що не звикли взаємодіяти), а також заохоченню до формування партисипативної політики в галузі культури, коли незалежний сектор має можливість висловити свою думку. Програма допомогла розробити й підтримала низку місцевих ініціатив, що мали на меті втілити теорію в життя як програму дій.

²⁵ www.culturaldevelopment.net

От кілька прикладів:

- Розробка стратегії культурного розвитку міста Пловдива (Болгарія) і створення механізмів активного суспільного діалогу;
- Клубтура – Політичний форум: До нової ролі незалежного, неприбуткового і неорганізованого сектора культури у процесі формування політики. Інститут засобів інформації, Загреб, Хорватія;
- Платформа нового підходу до культури у Чорногорії. Діалоговий центр ім. Нансена в Подгоріці, Чорногорія.

Докладніше про проекти (понад 20), мережу (понад 100 партнерів) і програму в цілому читайте на сайті www.policiesforculture.org.

Використані джерела:

- Agenda 21 for culture. An undertaking by cities and local governments for cultural development*, Barcelona, 2004. («Завдання на 21 ст. для культури. Домовленість міст і органів місцевого самоврядування про культурний розвиток», Барселона, 2004 р.). Також французькою, іспанською, каталонською, галісійською, німецькою, італійською, корейською, португальською і турецькою мовами. <http://www.agenda21culture.net>, станом на 4 грудня 2006 р.
- Appadurai, Arjun, and Stenou, Katerina 2000, Sustainable pluralism and the future of belonging. In: *World Culture Report 2000 – Cultural diversity, conflict and pluralism* (Ападураї, Арджун і Стену, Катерина, 2000 р., «Сталий плюралізм і майбутня приналежність». У Звіті ЮНЕСКО про світову культуру 2000 року – «Культурне розмаїття, конфлікт і плюралізм»), с. 111-120. Paris: UNESCO.
- Balta, Jordi, and Pascual, Jordi, 2005, Ciudad y gestión cultural. For: Curso a distancia gestión y políticas culturales (Балта, Жорді і Паскуаль, Жорді, 2005 р., «Місто і адміністрування культури». Для Навчального курсу на відстані з культурної діяльності та політики), Universitat de les Illes Balears.
- Bianchini, Franco, 2006, Reflections on urban cultural policies, the development of citizenship and the setting of minimum local cultural standards and entitlements. (Б'янкіні, Франко, 2006р., «Роздуми про міську культурну політику, розвиток громадянства і запровадження мінімальних місцевих культурних стандартів і термінів»). Для проекту «Активні громадяни, місцеві культури, європейська політика»; ECF, ECUMEST, Interarts and South East Europe TV Exchanges; www.policiesforculture.org.
- Bloomfield, Jane, and Bianchini, Franco, 2004, *Planning for the Intercultural City* (Блумфілд, Джейн і Б'янкіні, Франко, 2004 р., «Планування міжкультурного міста»). Bourges Green: Comedia; <http://www.comedia.org.uk>, станом на 19 листопада 2006 р.
- Borja, Jordi, and Castells, Manuel, 1997, *Local y global. La gestión de las ciudades en la era de la Información* (Боржа, Жорді і Кастельс, Мануель, 1997 р., «Місцеве і глобальне. Управління містом у добу інформації»), 418 с. Madrid: Taurus.
- Crehan, Kate, 2002 [2004], *Gramsci, cultura y antropología* (Криген, Кейт, 2002 [2004] р., «Грамші, культура і антропологія»), 249 с. Barcelona: Bellaterra
- Debord, Guy, 1967 [2003], *La sociedad del espectáculo* (Дебор, Гі, 1967 [2003] р., «Суспільство видовищ»), 176 с. Valencia: Pre-Textos.
- Delgado, Eduard, 2001, Planificació cultural contra espació públic (Дельгадо, Едуард, 2001 р., «Культурне планування публічного простору»). *Karis*, no. 11, с. 49-61; Barcelona: Interarts Foundation.
- Duxbury, Nancy; Simons, Derek, and Warfield, Derek, 2006, Local policies and expressions of cultural diversity: Canada and the United States (Дуксбері, Ненсі; Саймонс, Дерек і Ворфілд, Дерек, 2006 р., «Місцева політика і форми вираження культурного розмаїття»).

- Робоча група UCLG з питань культури і Міська рада м. Барселони, «Місцева політика з підтримки культурного розмаїття» – звіт для секції ЮНЕСКО з питань культурної політики та міжкультурного діалогу.
- ERICarts, 2006, Research Project in Focus (Європейський інститут порівняльних досліджень з питань культури, 2006 р., «Дослідницький проект у центрі уваги»). Підготовлено для Міжнародного звіту ЮНЕСКО про культурне розмаїття, <http://www.ericarts.org/web/index.php>, станом на 26 листопада 2006 р.
- Etxebarria Etxeita, Mikel, 2005, ¿Qué significa la Agenda 21 de la cultura para la vida municipal? (Ечебаріа-Ечейта, Мікель, 2005 р., «Яке значення має «Завдання на 21 ст. для культури» для муніципалітетів?»); Доповідь на VI Семінарі «Культура і муніципалітет» Андалузької федерації муніципалітетів і провінцій – FAMP, Херес-де-ла-Фронтера, 31 березня – 1 квітня 2005 р. Можна завантажити з сайту www.agenda21culture.net, станом на 4 грудня 2006 р.
- European Commission, 2001, *European Governance. A White Paper* (Європейська Комісія, 2001 р., «Європейське управління. Біла книга»); СОМ (2001) 428.
- Garrett, Jan, 2003, *Amartya Sen's Ethics of Substantial Freedom* (Гарет, Ян, 2003 р., «Етика матеріальної свободи Амартья Сена»), <http://www.wku.edu/~jan.garrett/ethics/senethic.htm>, станом на 1 грудня 2006 р.
- Hawkes, Jon, 2001, *The fourth pillar of sustainability. Culture's essential role in public planning* (Гокс, Джон, 2001 р., «Четверта опора сталого розвитку. Важлива роль культури в державному плануванні»), 69 с. Cultural Development Network: Melbourne; <http://www.cultureandheritage.govt.nz/cwb/pdfs/Jon%20Hawke%20-%20Fourth%20Pillar%20of%20Sustainability.pdf>, станом на 26 листопада 2006 р.
- Holden, John, 2006, March, *Cultural value and the crisis of legitimacy. Why culture needs a democratic Mandate* (Голден, Джон, березень 2006 р., «Культурна цінність і криза легітимності. Чому культурі потрібен демократичний мандат»), Demos; <http://www.demos.co.uk/files/Culturalvalueweb.pdf>, станом на 29 листопада 2006 р.
- Hurstel, Jean, 2006, *Réenchanter la ville* (Гурстл, Жан, 2006 р., «Повернути чари місту»). Paris: l'Harmattan, col. Carnets de Ville.
- iaspis & eісрр, Maria Lind and Raimund Minichbauer (eds.), 2005, *European Cultural Policies 2015. A Report with Scenarios on the Future of Public Funding for Contemporary Art in Europe* (Марія Лінд і Раймунд Мініхбауер (ред.), 2005 р., «Європейська культурна політика – 2015. Звіт та сценарії майбутнього державного фінансування сучасного мистецтва в Європі»), 57 с. Abäke: Stockholm, London & Vienna.
- Isar, Y Raj, 2005, Cultural learning: some issues and horizons (Ісар, Радж, 2005 р., «Культурне навчання: деякі питання та перспективи»). Для *Catalyst Conference* (Конференції-катализатора), Ліверпуль-Манчестер, 14-17 вересня 2005 р.,

<http://www.catalystconference.co.uk/cultural-selfhoodand-othernes/>,
станом на 1 грудня 2006 р.

- Keane, John, 1998, *Civil society: old images, new visions* (Кін, Джон, 1998 р., «Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення»). Cambridge: Polity Press.
- Laaksonen, Annamari, 2006, *Local Policies for Cultural Diversity. With emphasis on Latin America and Europe* (Лаксонен, Аннамарі, 2006 р., «Місцева політика з підтримки культурного розмаїття. Розгляд Латинської Америки та Європи»). Робоча група UCLG з питань культури і Міська рада м. Барселони, «Місцева політика з підтримки культурного розмаїття» – звіт для секції ЮНЕСКО з питань культурної політики та міжкультурного діалогу.
- Mercer, Colin, 2002, *Towards cultural citizenship* (Мерсер, Колін, 2002 р., «До культурного громадянства»), Шведське агентство міжнародного розвитку – SIDA; Uppsala: Gidlunds förlag.
- Mercer, Colin, 2006a, *Local policies for cultural diversity: systems, citizenship, and governance. With an emphasis on the UK and Australia* (Мерсер, Колін, 2006 р., «Місцева політика з підтримки культурного розмаїття: системи, громадянство і управління. Розгляд Великої Британії та Австралії»). Робоча група UCLG з питань культури і Міська рада м. Барселони, «Місцева політика з підтримки культурного розмаїття» – звіт для секції ЮНЕСКО з питань культурної політики та міжкультурного діалогу.
- Mercer, Colin, 2006b, *Towards an architecture of governance for participatory cultural policy making* (Мерсер, Колін, 2006 р. б, «До структури управління з формування партисипативної культурної політики»). Для проекту «Активні громадяни, місцеві культури, європейська політика»; ECF, ECUMEST, Interarts and South East Europe TV Exchanges; www.policiesforculture.org.
- Miralles i Ventimilla, Eduard, 2004, *Las diputaciones provinciales y la cultura* Speech to the seminar *El sistema público de la cultura en España* (Міральєс-і-Бентімілья, Едуард, 2004 р., «Провінційні уряди й культура». Доповідь на семінарі «Державна система культури в Іспанії»), FEMP – Федерація муніципалітетів і провінцій Іспанії, Касерес, 25-27 жовтня 2004 р., 8 с, мімеограф.
- Miralles, Eduard, 2006, *For an organised cultural citizenship* (Міральєс, Едуард, 2006 р., «За організоване культурне громадянство»). Для проекту «Активні громадяни, місцеві культури, європейська політика»; ECF, ECUMEST, Interarts and South East Europe TV Exchanges; www.policiesforculture.org.
- Pascual, Jordi, 2006, *Exploring local policies for cultural diversity* (Паскуаль, Жорді, 2006 р., «Дослідження місцевої політики з підтримки культурного розмаїття»). Робоча група UCLG з питань культури і Міська рада м. Барселони, «Місцева політика з підтримки культурного розмаїття» – звіт для секції ЮНЕСКО з питань культурної політики та міжкультурного діалогу.

- Pindado, Fernando (coordinator), Oscar Rebollo Izquierdo, Joel Martí Olivé, 2002, *Eines per a la participació ciutadana: bases, mètodes i tècniques* (Піндано, Фернандо (координатор), Оскар Ребольйо Іск'єрдо, Жоель Марті Оліве, 2002 р., «Інструменти розвитку участі громадян: основи, методи, технологія»); Барселона, Рада депутатів провінції Барселона, *Papers de participació ciutadana*, n. 6, 81 с.
- Postman, Neil, 1985, *Amusing ourselves to death: discourse in the age of show business* (Постмен, Ніл, 1985 р., «Розважатися до смерті: дискурс у добу шоу бізнесу»). New York: Penguin Books.
- UCLG's WG on Culture and Barcelona City Council, 2006, *Local policies for cultural diversity*, report for the Division of Cultural Policies and Intercultural Dialogue of UNESCO, Barcelona (Робоча група UCLG з питань культури і Міська рада м. Барселони, «Місцева політика з підтримки культурного розмаїття» – звіт для секції ЮНЕСКО з питань культурної політики та міжкультурного діалогу. Барселона).
- UNDP – United National Development Programme, 2004, *Cultural Liberty in Today's Diverse World – Human Development Report 2004* (Програма розвитку ООН, 2004 р. «Культурна свобода в сучасному багатоманітному світі – Звіт про людський розвиток 2004»), New York: United Nations.
- UNESCO, 2001, *Universal Declaration on Cultural Diversity* (ЮНЕСКО, 2001 р., Загальна декларація про культурне розмаїття), <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001271/127160m.pdf>, станом на 2 грудня 2006 р.
- UNESCO, 2005, *Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions* (ЮНЕСКО, 2005 р., Конвенція про охорону і заохочення розмаїття форм культурного самовираження), http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=31038&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html, станом на 2 грудня 2006 р.
- Venturelli, C., 2003, *From the information economy to the creative economy* (Вентурелі, К., 2003 р., «Від інформаційної до творчої економіки»), Centre for the Arts and Culture, <http://www.culturalpolicy.org>, станом на 2 грудня 2006 р.
- Yúdice, George, 2003, *El recurso de la cultura* (Юдіс, Жорж, 2003 р., «Ресурс культури»). Barcelona: Gedisa.
- WCED – UN World Commission on Environment and Development, 1987, *Our common future* (Комісія ООН з питань довкілля і розвитку, 1987 р., «Наше спільне майбутнє»); Oxford University Press, <http://www.un.org/esa/sustdev/>, станом на 12 грудня 2006 р.
- Zlatar, Andrea, 2006, *Zagreb's Hidden Heterotopias* (Златар, Андреа, 2006 р., «Приховані гетеротопії Загреба»). Для проекту «Активні громадяни, місцеві культури, європейська політика»; ECF, ECUMEST, Interarts and South East Europe TV Exchanges; www.policiesforculture.org.

81-117

Як створити культурну (міську) політику загальної участі_Саньїн Драгоєвич*

* Саньїн Драгоєвич є викладачем соціології культури і масових комунікацій, інформаційної та культурної політики на факультеті політичних наук Загребського університету. Читає лекції зі стратегії менеджменту культури в Академії театрального мистецтва Загреба. Є консультантом з питань культурної політики, менеджменту культури та систем культурної інформації низки міжнародних організацій, таких як ЮНЕСКО, Рада Європи та Європейський культурний фонд. Саньїн Драгоєвич читає лекції на кількох міжнародних курсах у Відні, Кремсі, Дубровніку, Амстердамі й Белграді, є членом редколегії наукових і культурних журналів. Його праці друкувалися хорватською, англійською та російською мовами.

Як створити культурну (міську) політику загальної участі

Аналіз проблем і можливостей, переваг і перешкод → Визначення головних цілей і пріоритетних дій → Визначення головних гравців → Основні етапи → Відправна точка → Складання мапи культурних ресурсів → Чи слід складати стратегічний план? → Основні ризики й шляхи уникнення їх → Головні засоби, інструменти і заходи → Процедури моніторингу і оцінка етапів.

81

Вступ

Сьогодні між містами розгортається небачене змагання. Море, яке колись вважали небезпечним і сповненим загроз, тепер змінила головна площа міста чи містечка, що віддзеркалює та викликає бажання, мрії, захоплення чи смуток. Саме прагнення громадян впливають на розвиток чи занепад окремого міста чи міського простору. Скажімо, колись заселена територія півдня Середземномор'я, у Північній Африці, що раніше процвітала, стає дедалі безлюднішою. Час вчить, що ми в буквальному розумінні ступаємо по рештках інших. І наші голоси дуже часто є шепотінням наших пращурів. Ми пізнаємо себе головним чином, вивчаючи простір, використаний кимсь і до нас.

1. Аналіз проблем і можливостей, переваг і перешкод

У кожного міста свої проблеми. Навіть *криза*. Кризу слід розуміти як складну проблему, а подолання кризи – як творчий процес. Дуже часто нам доводиться вдаватися до *антикризового управління*, щоб розпочати процес усебічного розвитку міста. Головною ознакою *кризового* міста є високий рівень непередбачуваності. Це можна подолати завдяки так званому *адаптаційному стратегічному плануванню*. Розуміння того, що місто чи містечко мобілізує наші думки, а також мрії, і що це здатне породити справжні творчі можливості, є головним джерелом подолання глибокої кризи, що її зазвичай викликає неконтрольований і хаотичний розвиток. Ось чому міське планування посідає головне місце у переліку питань, які мусимо розв'язати. Якщо експерти та люди, що приймають рішення, не відчувають, не

усвідомлюють і не поділяють такого розуміння близької *кризи* та потреби в антикризовому управлінні, вони не бажатимуть працювати спільно, і розвиток міста здійснюватиметься дещо дисгармонійно і неузгоджено.

Нелегко пам'ятати про всі ті важливі дотичні питання, які слід враховувати. От, скажімо, безпритульні, що можуть жити поруч. Якщо їх краще зрозуміти й надати свободу для дій та започаткування власної маленької чи великої справи, можна отримати справді приголомшливі наслідки. Активні програми розвитку в галузі культури та мистецтва дуже швидко дали б їм можливість організувати нові творчі платформи й витворити власне «духовне» середовище. Водночас такі досягнення приваблять тисячі цікавих очей, так само проблемних і сповнених надії.

Такий спосіб мислення у новій структурі колективно об'єднаних думок, душ і духовності, далекий від буденних міркувань. Насправді, найпродуктивніші ідеї народжуються в процесі обміну думками. Нові плани життєдіяльності й розвитку міста зазнають невдачі, коли не будуть спільним витвором майже всіх громадян. Зокрема, важливо залучити найкритичніших мешканців до цього. Вони практично завжди ставляться з цікавістю до планів розбудови, не озираючись на попередню якість чи стандарти. Часто вони беруть на себе роль «тіньової» міської адміністрації, що підтримує чи критикує нову форму міста, яка твориться.

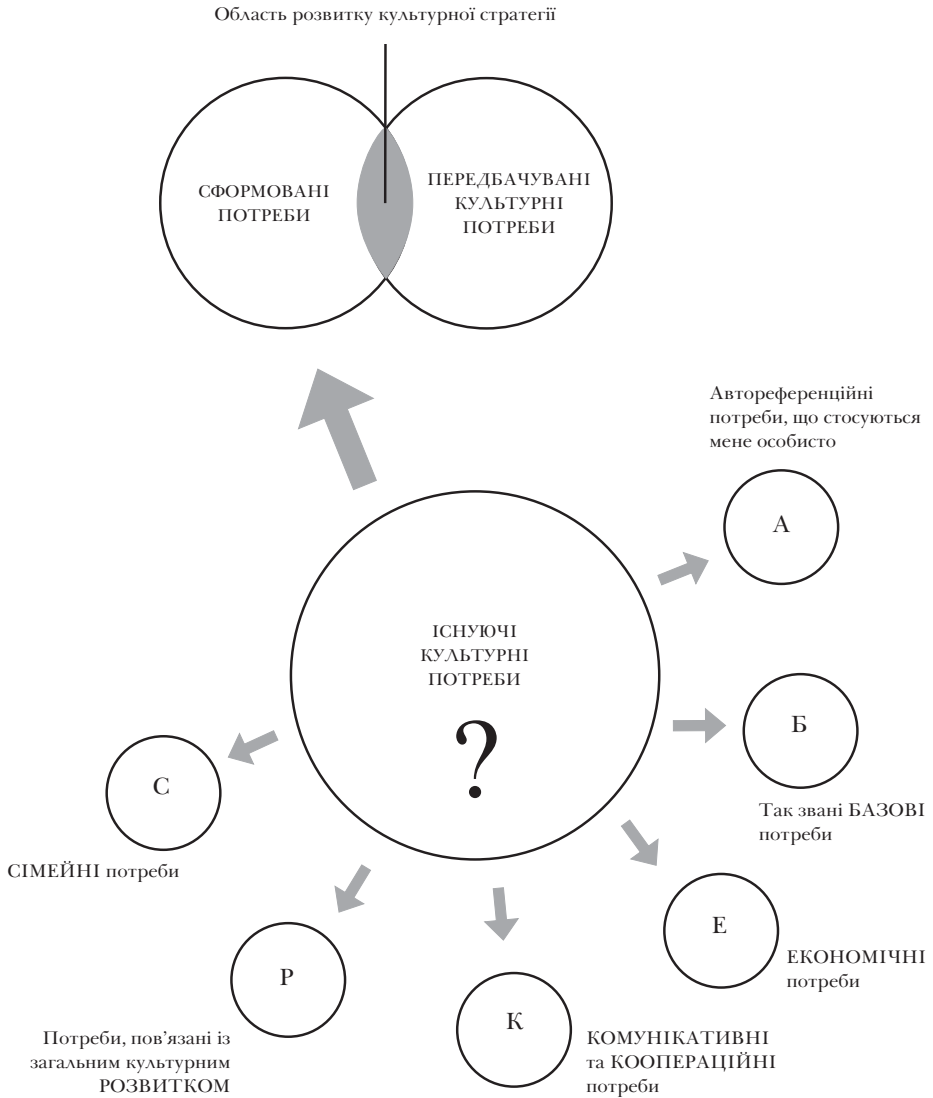
Щоб зробити відносно простий аналіз поточної культурної ситуації в окремому місті чи містечку, можна виконати аналітичну вправу, показану на **Малюнку 1**. Ця вправа допоможе виявити теперішні культурні *потреби* міста. І – що важливо – зосередити увагу на майбутніх культурних потребах, що їх ми хотіли б задовольнити завтра.

2. Визначення головних цілей і пріоритетних дій

Цілі та пріоритети мають бути визначені чітко, спрямовані не на окремих громадян, а переважно на різні групи населення, що почувуються у дечому схожими. Водночас слід уникати перевантаження короткочасними діями, протягом обмеженого терміну, що можуть викликати лише почуття виснаження.

Малюнок 1. Аналіз культурних потреб

[аналізовані потреби – а, б, е, к, р, с]

Ціль не повинна бути скрупульозно деталізована. Слід сформулювати 5-10 головних цілей, чітко визначити пріоритетні дії, принаймні на перші 3-5 років. Успішною формулою є поєднання *вуличних* проєктів, що дарують свіжу енергію та сподівання, з можливими кількома новими *капіталовкладеннями* в сферу культури, супроводжуючи це тривалими ретельно розробленими *навчальними програмами*, що вносять нові професійні підходи, знання та навички в існуючі заклади та організації культури, мистецькі та культурні проєкти.

Необхідно, щоб досягнення цих цілей та пріоритетів не тільки можна було виміряти, а щоб воно було *видимим*, тобто ЗМІ мають відстежувати й пояснювати (пропагувати) досягнення у спеціальних статтях та інтерв'ю, а також висвітлюючи різні місцеві події та мистецькі виступи.

3. Визначення головних гравців

Нерідко ми досягаємо видимих результатів після десяти, а й то й більше років, після сотень, а то й тисяч спроб знайти вихід із нашого «похмурого навколишнього світу». Для будь-якого загального відродження міста чи містечка необхідна міцна політична воля поряд із *новим типом енергійного і відповідального управління*. Недосвідчені новачки, що посідають високі посади в міській адміністрації швидше за все більшу частину часу присвячуватимуть розгляду ситуації, розумінню процедурних питань і з'ясуванню внутрішньої культурної системи міста. Надзвичайно важливо *зібрати всіх відповідних ключових гравців і почати співпрацю* від самого початку діяльності. Досягти так званого «ефекту стрибкового розвитку» неможливо без принаймні чотирьох передумов. А саме:

1) ЯСНОГО ПІДХОДУ, ЯК ДОСЯГТИ ЗМІН, ТОБТО:

- а. згори-донизу;
- б. спираючись на загал;
- в. знизу-вгору;
- г. поєднуючи підходи та визначаючи етапи, відповідно до рівня політики розширеної участі та залучення різних груп ключових гравців.

2) **СТВОРЕНОЇ ГРУПИ ГОЛОВНИХ ЕКСПЕРТІВ**, що використовуватиме одночасно міждисциплінарні, мультидисциплінарні та крос-дисциплінарні методи і складатиметься, зокрема, з:

а. фахівців з питань культурної політики та культурного розвитку;

б. фахівців з питань планування міста;

в. організаторів і продюсерів культурного життя;

г. туроператорів;

д. працівників мережі базових організацій культури;

е. фахівців з питань транспорту і комунікацій;

є. фахівців з історії та символічного капіталу місцевості;

ж. археологів;

з. письменників, що знають історії та легенди міста;

и. представників приватного сектора;

і. найвинахідливіших митців, що працюють над відродженням міста;

ї. працівників соціокультурної сфери.

Усі ці представники складають, по суті, *душу* загального проекту і політики.

3) **ЧІТКОГО ДОБОРУ РОБОЧИХ ЗАВДАНЬ** із точними графіками та переліком бажаних ресурсів, необхідних для виконання завдань (не тільки фінансових, а й інформаційних, організаційних, технічних і просторових). Кожен графік повинен не тільки визначати відповідальних осіб, а й стисло викладати їхні завдання й очікувані наслідки та результати.

4) **ПУБЛІЧНОЇ ВИДИМОСТІ ТА ОЦІНКИ ПУБЛІЧНОСТІ**. У наш час, щоб успішно формувати політику участі, зокрема в галузі культурної політики, надзвичайно важливо *від самого початку* залучити ЗМІ. Необхідно діяти вибірково, намагаючись працювати з найкращими фахівцями в тій чи іншій галузі.

Висвітлення у ЗМІ дуже важливе також для державних діячів: необхідно зрозуміти, що для більшості з них це нагода власної публічної видимості. Те саме стосується депутатів, державних (міських) керівників, громадських діячів і творців громадської думки.

Спираючись на сказане вище, бажано залучати нові групи зацікавлених громадян до загального процесу, не забуваючи про студентів, батьків, дітей, фахівців у галузі освіти та професійного навчання, аматорів і молодь, що належить до різних субкультур.

4. Основні етапи

Навіть якщо точно дотримуватися всіх вищезгаданих заходів, час від часу адаптаційне стратегічне планування вимагатиме складних рішень, позначених високим ступенем ризику (чи навіть можливістю невдачі). Щодо формування *партисипативної* культурної політики, то ми, по суті, зменшуємо ризик на рівні досвіду, загального прагнення і почуття об'єднаності всіх залучених сторін. Щоправда, при цьому потрібні певне критичне знання, здатність і відповідне вміння, щоб перекласти нашу герметичну, звернену до себе мову якомога більшій групі прихильників. Для того, щоб розв'язати цю (постійну) проблему, мусимо насамперед скласти *різні види документів*.

У ТАБЛИЦІ 1 запропоновано інструмент для аналізу різних аспектів існуючої культурної політики, що допомагає визначити можливі пріоритети майбутніх дій. Найважливішою кінцевою метою цього аналізу є окреслення окремих стратегічних *сценаріїв* розвитку міста. Ці сценарії, по суті, мають відповісти на питання, в місті якого типу ми (тобто, мешканці) бажали б жити. Зрештою, зрозуміло, після *відкритого публічного обговорення* потрібно вибрати *один сценарій*, який у більшості випадків стає таким собі поєднанням запропонованих до того сценаріїв.

5. Відправна точка

Щойно домовлено про майбутній сценарій міського розвитку, можна братися до складання довгострокової стратегії розвитку міста. Найбажаніше починати із загальної стратегії культурного розвитку у вигляді комплексного документа, що містить *тільки* найважливіші стратегічні елементи майбутнього розвитку міста. Але підготувати такий оперативний документ неможливо без певних аналітичних передумов. Часом

ТАБЛИЦЯ 1. Аналіз головних видів культурної діяльності, відповідно до базових інструментів культурної політики

Базові інструменти культурної політики	Позитивна практика, яку слід підтримувати	Негативна практика, яку слід змінити	Конкретна пропозиція щодо змін і терміни 1 рік 2-3 роки 3-5 років
Прийняття рішень			
Законодавство			
Фінансування			
Підтримка (інституції та організації: їхні власні та незалежні програми і проекти)			
Культура та освіта			
Участь у культурі			
Приватизація у культурі			
Децентралізація культури			

бажання стати на новий шлях розвитку розуміють у місті, тоді найкраще розробити *стратегічний план*. Проте в більшості випадків трапляється протилежне: знання про сценарій майбутнього розвитку чи бачення його відсутні, або ж сценарії розвитку суперечливі, а підтримка з боку експертів і широкого загалу дуже низька. Ось чому щонайперше необхідно скласти детальну мапу наявних і потенційних культурних ресурсів.

6. Складання мапи культурних ресурсів

Складання мапи культурних ресурсів міста – це зосередження на ширших компонентах, вимірах і можливостях діяльності в культурній сфері. Водночас складання мапи є процесом ідентифікації, систематизації, реєстрації та можливого (повторного) використання чи відновлення культурних активів. Цей процес має здійснюватися якомога ширше і охоплювати матеріальну інфраструктуру, як-от музеї, театри, галереї, архіви, бібліотеки – тобто, всі установи культури. Водночас увага має бути приділена і міському простору як ресурсу. До нього, зокрема, входять пам'ятники, церкви, площі, старі промислові зони, різні райони, а також околиці міста. Можливо, найважливіша частина процесу складання мапи пов'язана з різними історіями, оповідями, легендами, обрядами, громадськими ритуалами (такими, як, наприклад, народна хода), карнавалами та святами, які може запропонувати місто. Нарешті, необхідно занести до мапи різні форми мистецької та культурної діяльності, традиційні та нові технології, художні промисли, моду, дизайн.

У цілому процес складання мапи покликаний перевизначити культурну пропозицію і полегшити самоідентифікацію міста. Дуже важливою є винахідливість, щоб поєднати різні елементи культурних ресурсів, що розглядаються. Але при цьому завжди необхідно пам'ятати про якість складання мапи і те, як ці культурні ресурси використовуються сьогодні. Від культури та мистецтва завжди очікують найвищий рівень якості, виразності та автентичності, одне слово – класність. Головна мета складання мапи – *змінити* культурне життя і діяльність, щоб забезпечити загальне і широке використання культури, втіху і задоволення від культурного розмаїття і багатства міста та його околиць.

7. Чи слід складати стратегічний план?

Простою відповіддю буде: так. Але при цьому слід відповісти на такі додаткові запитання:

- а. Хто ініціюватиме підготовку стратегічного плану чи планів?
- б. Як буде скоординоване стратегічне планування на різних рівнях (національному, регіональному, міському)?
- в. Який вид або види стратегічного плану чи планів очікується? Хто їх складатиме? Хто використовуватиме їх, у який спосіб і для яких цілей? Хто оцінюватиме їх? Яким чином і за який період?

Досить часто можна зустріти в літературі думку, що найкращим рішенням на кожному етапі стратегічного планування є розробка плану одночасно на трьох рівнях (національному, регіональному, міському). Однак насправді таке відбувається дуже рідко. Згідно з іншим поглядом, у кожного виду планування своя якість і сфера дії. Скажімо, національний стратегічний план стосується насамперед найважливіших цілей і пріоритетів культурного розвитку, зокрема до його сфери дії входять найбільші й найважливіші частини культурної мережі, а також великі проекти реконструкції та нового будівництва.

Вважається, що на регіональному рівні може бути найкращий взаємозв'язок між територіальним обширом планування і оптимальним використанням культурних ресурсів. У цілому, територіальні одиниці, як правило, не дуже великі, що породжує в людях, зайнятих у процесі, почуття відповідальності за стратегічний план: вони відчують зв'язок із пріоритетами плану і здатність упоратися з обсягом завдань.

На третьому рівні, в центрі стратегічного планування міста має бути врахування бажань громадян і поліпшення якості їхнього життя. Сьогоднішнє стратегічне планування в Європі найчастіше пов'язане з міським плануванням, враховуючи всю складність процесу.

Навіть, коли зрозуміло, для якої території розроблятиметься стратегічний план, необхідно вибрати між загальним концептуальним плануванням чи плануванням, зосередженим на організаційному діагнозі, самооцінці та організаційному стратегічному плануванні. Зокрема, в

неспокійні часи, коли відсутнє відчуття внутрішньої стабільності, невідповідний розподіл ресурсів, бракує фахівців, панує апатія, остання форма – *організаційний підхід* – найбажаніша²⁶.

Отож, коли ми повернемось до питань, порушених на початку цього розділу, зможемо тепер відповісти так: найвідповідніша відправна точка – це одночасне запровадження органами державної влади на різних рівнях процесу *скоординованого* стратегічного планування. Ініціатором може бути сектор неприбуткових організацій чи навіть приватний сектор, особливо коли йдеться про окремий сегмент міського стратегічного планування.

Питання координації найважливіше, якщо ми прагнемо досягти культурної трансформації та системного розвитку. Головними загрозами скоординованого підходу є складність і тривалість процесу. Високі очікування найпродуктивніше віднести до міського рівня, оскільки він найбільш оперативний, тут можна сподіватися на швидкі результати.

Стратегічні плани можна поділити на три різновиди:

1) По-перше, це простий план, так званий *загальний стратегічний план*, що розглядає тільки найважливіші елементи плану (бачення, місію, наміри та цілі, стратегічні комбінації, головні програми, а також оцінку конкретних завдань)

2) По-друге, це *документ остаточного запровадження*, спрямований, зокрема, на поліпшення різних системних аспектів культурної діяльності та культурної політики, таких як: мистецька творчість, відновлення і реконструкція, естетична освіта, міжсекторна співпраця, міжнародне культурне співробітництво, культурна анімація та посередництво, збереження пам'яток культури, поширення культури (бібліотеки, центри культури), споживання культури, культурне виробництво, розвиток творчих індустрій і культурного туризму тощо. Іншими словами, цей документ охоплює різні галузі діяльності, що їх окреме місто вважає пріоритетними.

3) По-третє, це *інституційний або організаційний стратегічний план*. Зрештою, найвищі сподівання завжди покладають на нього, особливо в ході реалізації мистецьких чи програмних частин стратегічного плану.

²⁶ Більше про це питання можна прочитати в книзі Мілени Драгішевич-Шешич і Санїна Драгоєвича «Менеджмент культури у неспокійні часи: Адаптаційний менеджмент якості» (Art Management in Turbulent Times: Adaptable Quality Management by Milena Dragičević Šešić and Sanjin Dragojević; Boekmanstudies / European Cultural Foundation, Amsterdam 2005).

Цей різновид стратегічного плану мусить бути дуже точним і охоплювати всі необхідні аспекти організаційної діяльності. Особливої уваги мають заслуговувати:

- а. план розвитку людських ресурсів;
- б. планування матеріальних ресурсів: інформація, простір, технічні засоби, фінансування (фандрейзинг чи лобіювання, повний кошторисний план);
- в. розвиток зв'язків із громадськістю та ідентифікація організації;
- г. концепція і стратегія маркетингу;
- д. контроль, моніторинг і оцінка.

8. Основні ризики й шляхи їх уникнення

Якщо ми хочемо розробити партисипативну культурну політику або культурну політику розширеної участі, мусимо подумати, як взаємопов'язані у ній головні кроки. Досить часто ми, як мешканці міст, не знаємо, в якому типі міста насправді бажали б жити. Можливо, що ми розуміємо нагальні проблеми, але не в змозі побачити, як розв'язати їх, у який термін, і хто це робитиме насправді. Найкращим шляхом подолати такі проблеми буде підібрати підхожі взірці європейських міст, що відповідають меті відродження міста. Звичайно, у різних міст Європи різні й моделі розвитку. Визначальним чинником у виборі взірця може бути розмір міста; з другого боку, це можуть бути оригінальні ідеї, незвичайне поєднання важливої культурної інфраструктури, загальна концепція культурного життя або використання творчого потенціалу міста.

Використовуючи чи навіть наслідуючи будь-який взірець, мусимо пам'ятати, зрозуміло, що нас визнають за самобутність наших досягнень і підходів. Найуспішніший спосіб здійснити *зміну* – це забезпечити, щоб така дія чи ініціатива була видима й торкалася широкого загалу. Так звана Французька школа міського планування може вирішити звести нову культурну установу, такий собі музей, доповнений чарівним місцем для прогулянок. Інші можуть віддати перевагу великій урочистій події, святам у місті, в частині яких може міститися пропозиція щодо нового образу і розвитку міста.

Якби довелося складати перелік проблем, то на перше місце швидше за все ми б поставили відсутність бачення. Планування міста може забрати принаймні 5-10 років, перш ніж сформується нова «ідея» міста. Дуже важко підібрати команду провідних фахівців та експертів, які б трималися разом протягом тривалого проекту і залишалися б увесь цей час так само зацікавленими в ньому. Для розв'язання такої проблеми необхідно протягом виконання проекту організувати *відкриті платформи* та *оперативні мережі співробітництва* на конкурсній основі, а також заохочувати народні ініціативи в побудові культурної політики. Всі ці починання повинні мати комплексне спрямування. Такий підхід дозволить створити динамічну модель культурної політики, в якій будуть задіяні більшість працівників та діячів культури і мистецтва. Можливим способом подолати відчуття втоми чи розгубленості є відкриття *клубу культурних дискусій*, де головні учасники процесу представлятимуть здобутки і де водночас можна буде обговорювати майбутні шляхи розвитку. [Див. Малюнок 2]

Оскільки весь процес базується на знаннях і навичках фахівців, одним із пріоритетів є *постійне навчання і передача знань*. Підготовка тренерів – лише один із методів. Аналогічними є навчання через дію, навчання розв'язувати проблеми, навчання шляхом дослідження. Особливу увагу слід завжди приділяти розмаїттю групи, її реальній і майбутній здатності визначити й трансформувати загальну культурну політику.

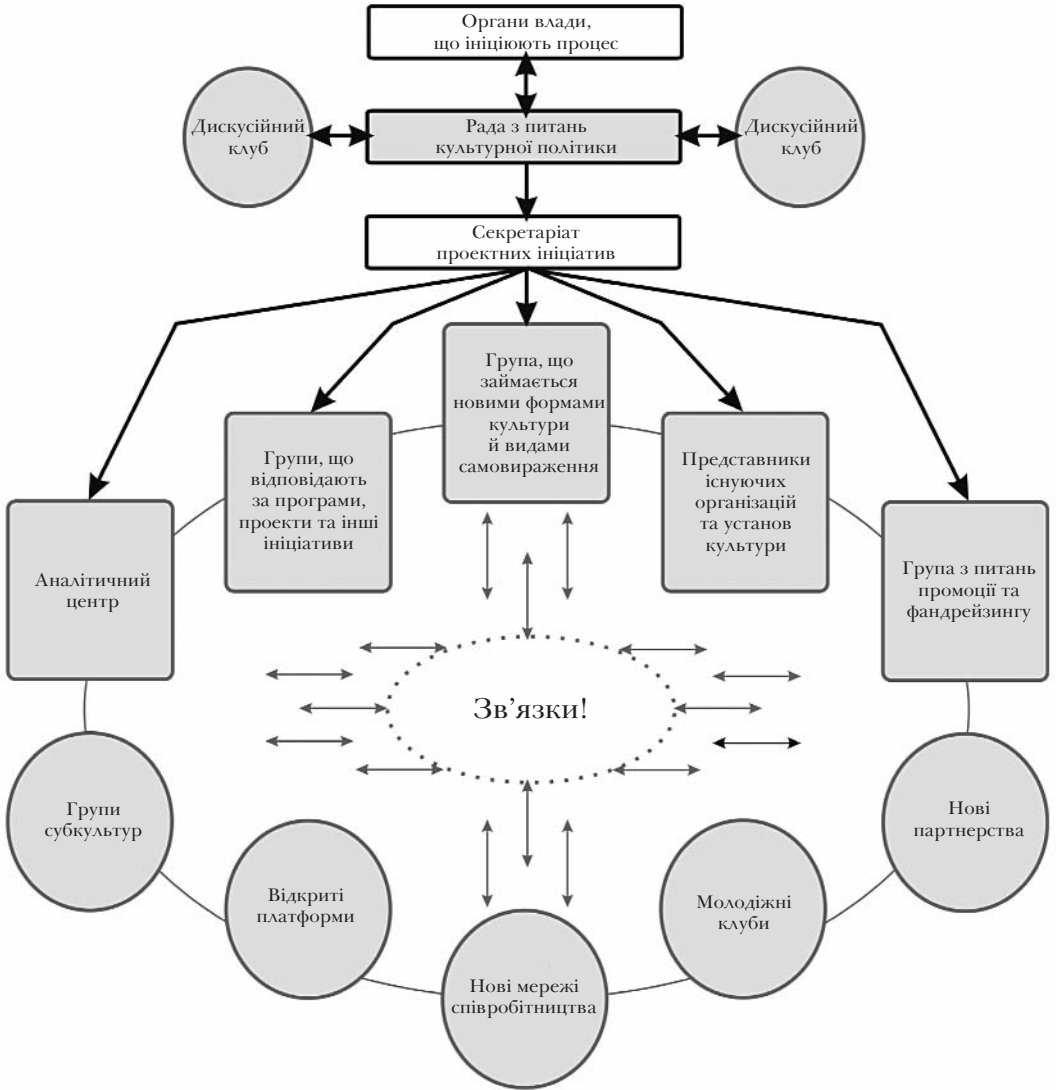
Нарешті, необхідно постійно *аналізувати* проект. Важливо створити *мапу наявних ресурсів*, що допоможе пропонувати реалістичні *майбутні програми, проекти та ініціативи*. А звідси – суттєвими є *моніторинг та оцінка*, визначення *ступеня схвалення і підтримки* нової міської політики з боку громадян.

9. Головні засоби, інструменти і заходи

Засоби та інструменти залежатимуть передусім від відповіді на такі запитання:

- 1) Протягом якого часу ми хотіли б досягти наших цілей і намірів?
- 2) Які головні суб'єкти загального процесу?

Малюнок 2. Можливий розподіл ролей у формуванні культурної політики розширеної участі

3) Скільки програм, проектів та ініціатив у нас є і як вони розподілені за часом?

4) Хто є відповідальними особами за кожне згадане завдання?

5) Якими є окремі та загальні очікувані результати?

6) Яких кінцевих термінів слід дотримуватися?

[Усі ці запитання вміщено в Таблиці 2]

Засоби, інструменти й заходи залежать також від чинників «нетехнічного характеру», таких як мотиви (особисті та колективні) щодо участі в процесі, розгортання процесу в часі, поведінка в критичні моменти реалізації, розуміння і підтримка з боку всіх задіяних сторін, а також розподіл наявних ресурсів на кожен етап і на весь термін.

Один із найважливіших засобів для досягнення успіху у визначенні та провадженні культурної політики розширеної участі стосується різних видів необхідних «дискусійних форумів». Для відповідальних рішень потрібні *зустрічі* з найважливішими «носіями» загальної ініціативи, зокрема органами влади, що ініціювали процес, авторами концепцій та ідей, іншими засновниками процесу та представниками різних суспільних груп. Коли такі збори організовано у вільній атмосфері, вони будуть оперативними й водночас створять можливість *мозкового штурму*.

Паралельно слід проводити *семінари, симпозіуми та тренінги* не тільки з метою зібрати та акумулювати існуючі знання, а й для того, щоб перевірити нові підходи. Чи ми достатньо винахідливі, чи реально здійснити наші ідеї та концепції протягом відповідного часу і за відповідного обсягу коштів і, можливо, найголовніше запитання – чи ми створюємо та систематизуємо нове знання, за допомогою якого справді переходимо на нову стадію культурної політики міста?

У багатьох випадках доцільно проводити *конференції донорів*, які набагато ефективніші за класичні прес-конференції чи конференції для ЗМІ. Такі заходи дозволяють зібрати разом усіх значних дійових осіб нової культурної політики міста, окреслити їхню теперішню і потенційно особливу роль у процесі, а також ступінь їхньої участі та відданості.

ТАБЛИЦЯ 2. Графік роботи з виконання міської культурної політики розширеної участі

Період	1-й рік	2-й рік	3-й рік	4-й рік
Цілі та наміри				
Суб'єкт				
Програми, проекти, ініціативи				
Відповідальна особа				
Очікувані результати				
Кінцевий термін				

Конференція донорів може бути організована навколо конкретної культурної потреби, проекту чи ініціативи. Але зібрані кошти необхідно використати якнайшвидше, відповідно до побажання донорів.

Часом поштовх для нової партисипативної політики можуть дати *міжнародні ініціативи*. Зокрема, це вірно, коли йдеться про міцні мережі міст, такі як Євроміста (Eurocities), престижні програми Європейського Союзу, такі як Європейські столиці культури, чи спеціальні програми міжнародних організацій, присвячені саме цій меті (як-от програма «Політика на підтримку культури», що здійснюється румунською Асоціацією ЕКУМЕСТ і Європейським фондом культури в Амстердамі). А, проте, в усіх випадках представники міста мають визначити характер, обсяг і зміст, що відповідає європейському чи світовому рівню. Не випадково, що більшість міст, які входять до цих програм, дуже швидко покращили свою позицію і можливості європейської співпраці.

Для завершення амбіційних стратегічних планів, що забезпечать відновлення міста в якнайвідкритіший спосіб, маємо, звичайно, крім довгострокового стратегічного планування, два важливіші інструменти, а саме *фінансування і регулювання*.

Щодо фінансування, то краще пробувати й за змогою здійснювати *змішане фінансування*. Якщо воно буде успішним, то насправді створить творчу і спільну власність у місті й навколо нього. Адже абсолютно вірно, що кожен мешканець може зробити великий внесок у відродження міста: даруючи свій час, творчі здібності, підтримуючи культуру співучасті й спільного проживання, піклуючись про кращі сторони міського простору, беручи активну участь у визначенні й поліпшенні тих сторін, що не досить гарні чи бажані. Звичайно, таку участь громадян слід супроводжувати запланованим і передбачуваним фінансуванням із бюджету, а також приватним фінансуванням. Якщо ми справді бажаємо досягти нового процвітання міста, то мусимо повною мірою залучити неприбутковий сектор, що має операційні засоби. Дуже часто органи місцевого самоврядування можуть переспрямовувати місцеві податки та збори на визначені цілі. Це здійснюється головним чином на основі *розпоряджень*,

згідно з якими можуть бути створені спеціальні фонди чи засновані фундації, часом з покладеними на них завданнями побудувати частину мережі, що відсутня, чи підтримувати різні проекти в певному приміщенні чи на вулиці.

У багатьох країнах є так звана *щорічна рента*, коли за оренду історичної пам'ятки стягують збір на реконструкцію певного об'єкта чи пам'ятки, що використовується. Це можна розглядати як особливий *захід* у галузі культури і мистецтва.

Часто міська влада використовує конкретні культурні об'єкти комунальної власності для формування нової аудиторії чи створення нового змісту. В зв'язку з цим подумаймо про відкриті Інтернет клуби, де молодь може «зависати», творити свою музику, розвивати навички в нових технологіях чи просто тішитися на дозвіллі. Ці клуби особливо успішні, коли їх підтримують місцеві фонди з розвитку творчості й творчих індустрій.

Підсумовуючи, можна сказати, що набір конкретних засобів, інструментів і заходів може суттєво різнитися в тих чи інших випадках, так само як міжнародні програми, схеми чи платформи співробітництва.

10. Процедури моніторингу та оцінка етапів

У запровадженні нової та партисипативної культурної політики ця фаза особливо важлива, оскільки необхідно оцінити:

- 1) Чи досягли ми наших цілей (чи не занадто вони амбіційні)?
- 2) Чи відповідна наша організаційна модель?
- 3) Чи привернули ми увагу громадян і викликали їхнє зацікавлення та підтримку?
- 4) Чи задоволені головні ініціатори тим, як розвивається процес?
- 5) Які зміни мають бути здійснені, ким і протягом якого часу?

Процедури хорошого моніторингу мають бути зрозумілими. Саме тому бажано заради об'єктивності залучати незалежних експертів, національних чи міжнародних, що не брали участі в ініціативі. Перша фаза моніторингу має починатися одночасно з початком загального проекту. Але перша оцінка відбувається, як правило, через рік.

Щоб виконати делікатне завдання з оцінки, необхідно від самого початку співпрацювати з групою дослідників/експертів для визначення параметрів довгострокового розвитку. До них можуть входити:

- 1) досягнення естетичної якості;
- 2) інноваційний підхід до програм та їхньої реалізації;
- 3) ефективне використання залишених територій під культурні та мистецькі події;
- 4) досягнутий рівень доступності та участі;
- 5) ступінь розуміння культурної політики міста;
- 6) кількість подій поза містом – ефект децентралізації;
- 7) рівень регіонального та міжнародного співробітництва;
- 8) залучення різних груп населення тощо.

До всіх цих параметрів мають бути додані критерії та індикатори. Скажімо, для першого параметра критерієм могло би бути використання експериментального театру без слів, а індикатором – рівень задоволення публіки та її бажання прийти на іншу виставу цієї трупи. Для другого параметра критерієм могло би бути використання відкритого простору чи залишеної території під театр, а індикатором могла би бути кількість глядачів за певний період часу.

Оцінка, вочевидь, є одним із найскладніших завдань для кожної програми і, зокрема, культурної політики в цілому. Саме тому слід проводити поетапну оцінку; в більшості випадків – після першого року, в середині проекту і наприкінці планового періоду (наприклад, після 4 років).

Підсумкове слово

Багатство місцевості стає однією із найцінніших ознак. Немає порожніх місцевостей. У кожній своя енергетика. Часом, коли йдеться про справді красиві міста чи чарівні частини міст, ми відчуваємо спільне піднесення від творчих можливостей людини.

Партисипативна культурна політика буде успішною тільки тоді, коли більшість населення розуміє, підтримує її і втішається культурним життям, яке вона створює. Це дарує людям почуття спільних цінностей, що має бути невід'ємною складовою всього життя міста.

Перелік	Примітки
1 Визначення проблем/можливостей/переваг/перешкод	
☐ головні цілі та пріоритетні дії
☐ ключові учасники
☐ основні етапи
☐ головні ризики
☐ головні засоби та інструменти
☐ забезпечення тривалості та послідовності процесу
2 Збирання показових взірців того міста, в якому ми хотіли б жити	
☐ аналіз повчальних прикладів у Європі
☐ складання мапи культурних ресурсів міста
☐ які культурні ресурси добре розвинуті, які перебувають під загрозою зникнення, які складають наш потенціал?
☐ які в нас спільні образи, оповіді та духовна спадщина? як структурований наш культурний і соціальний капітал? які його головні компоненти?
☐ аналіз коротко-, середньо- і довгострокових потреб і пріоритетних дій
3 Оцінка ціннісної та процедурної основи змін	
☐ суспільна значимість базових ідей і пропагованих цінностей
☐ відкритість загальних дій

- існування або відсутність спільних схем, ініціатив, програм і платформ
- місця, де ми можемо збиратися як мешканці міста, які місця та можливості ми маємо для обговорення загальних проблем, зокрема питань культурної політики міста?
- які процедури вже існують (на основі законодавства, прийнятих рішень, фінансових програм, конкурсів, програм місцевої підтримки тощо)?
- чи здатні ми не лише запровадити наші ініціативи, а й досягти поставлених цілей?
- чи наш підхід комплексний, цілісний, міжсекторний?

4 Зв'язок між різними дійовими особами та учасниками

- експерти та фахівці
- представники державної адміністрації
- представники неприбуткових організацій
- приватний сектор
- представники різних субкультур
- представники маргінальних чи незахищених груп
- залучення людей з особливими потребами
- представники місцевих спортивних організацій
- представники передмість чи сільських околиць

- представники фахівців, відповідальних за планування міста та міське будівництво
- учні та студенти
- представники людей «третього віку»

5 Професійна підготовка, стратегічне планування і розвиток організаційних навичок

- чи є в нас довготермінові освітні програми з професійної підготовки та стратегічного планування?
- чи проводимо ми час від часу тренінги та симпозиуми з розвитку навичок та підвищення знань у галузі культури і мистецтва (культурна політика і культурний розвиток, культурна політика і культурне планування, зв'язки з громадськістю, проектний менеджмент, маркетинг і розвиток аудиторії, фандрейзинг тощо)?
- чи відчуваємо ми необхідність у виконанні довгострокового стратегічного плану?
- чи знаємо ми, хто і в який спосіб виконає ці завдання?
- чи потрібен нам досвід і допомога з інших місць у країні чи поза її межами, зокрема в галузі культури і мистецтва?
- чи плануємо ми стати провідним центром? у якій галузі, з якою метою, за допомогою кого, в який спосіб і за який час?

6 Публічна презентація і представництво

- хто представляє різні аспекти культурної політики, мистецтва, культурної діяльності та міського розвитку, в який спосіб і з якою метою?
- який вид розмови використовується?
- в який спосіб представлені різні групи населення (діти, студенти, митці, статі, маргінальні групи, іммігранти тощо)?
- яку роль відіграють ЗМІ в цьому процесі?
- чи підтримуємо ми ідею відкритої та кооперативної громади й міста?
- чи наші головні ініціативи пов'язані з європейськими цінностями та ідеєю європейського громадянства?
- чи помітні представники трьох секторів у нашій діяльності, зокрема неприбутковий і приватний сектори?
- чи здатні ми створити «модель або взірць успішності»?

7 Виконання, оцінка, моніторинг і передача знань

- чи дотримуємося ми головної ідеї, принципів і дій, визначених у найважливіших документах або стратегічному плані?
- чи здатні ми розробити послідовну систему показників, за допомогою яких можемо судити, аналізувати, доводити чи поліпшувати наші досягнення або невдачі?

- чи проводимо ми публічні та професійні обговорення найважливіших вимірів нашої культурної політики й розвитку?
- чи здійснюємо ми комплексну, циклічну (кожні 3-4 роки) оцінку культурної політики?
- чи використовуємо ми в моніторингу та оцінці європейські методичку, дослідження і документи?
- чи реєструємо ми весь наш важливий досвід, щоб зробити його загально доступним?
- чи намагаємось ми демонструвати наш досвід і систематизувати його як новий тип європейських знань?
- чи організуємо різні види навчання, зокрема з метою передачі знань на місцевому, національному та міжнародному рівнях?

Використані джерела:

- Adams, Don, and Goldbard, Arlene, 2001, *Creative community: The art of cultural development* (Едемз, Дон і Голдбарт, Арлін, 2001 р., «Творча громада: мистецтво культурного розвитку»). New York: The Rockefeller Foundation.
- Adorno, Theodor and Horkheimer, Max, 1977, The Culture Industry: Enlightenment as Mass Deception. In *Mass Communication and Society*, edited by J. Curran, M. Gurevitch, and J. Wollacott (Адорно, Теодор і Горгаймер, Макс, 1977 р., «Культурна індустрія: просвітництво як масове обдурювання», у збірнику «Масова комунікація і суспільство», ред. Дж. Карен, М. Гуревич і Дж. Вулкот), с. 349–383. London: Edward Arnold.
- Albrecht, J., and Lim, G., 1986, A search for alternative planning theory: Use of critical theory (Елбрехт, Дж. і Лім, Г., 1986 р., «Пошук альтернативної теорії планування: застосування критичної теорії»), *Journal of Architecture and Planning Research*, 3(2), 117-131.
- Amin, A. and Thrift, N., 1995, Institutional issues for the European regions: from markets and plans to socioeconomics and the powers of association (Емін, А. і Трифт, Н., 1995 р., «Інституційні питання європейських регіонів: від ринків і планів до соціальної економіки та влади асоціацій»). *Economy and Society* 24, с. 41–66.
- Amin, A., 2000, The economic base of contemporary cities. In G. Bridge and S. Watson (eds) *A Companion to the City* (Емін, А., 2000 р., «Економічна основа сучасного міста». У книзі «Партнер для міста», ред. Г. Бридж і С. Вотсон). Oxford: Blackwell.
- Apostolakis, Christos, 2004, May, Citywide and local strategic partnerships in urban regeneration: Can collaboration take things forward? (Апостолакис, Христос, 2004 р., травень, «Стратегічне партнерство в місті та околицях для відродження міста: Чи співпраця сприяє розвитку?»). *Politics*, 24(2), 103-114.
- Aravot, Iris, 1996, February, Integration of future users' evaluations into the process of urban Revitalization (Еревет, Айрис, 1996 р., лютий, «Включення оцінок майбутніх користувачів у процес відродження міста»). *Evaluation and Program Planning*, 19(1), 65-78.
- Badham, Marnie; Frank, Flo, and Hemphill, Sue, 2006, *Artist and community collaboration: A toolkit for community projects* (Бедгем, Марні, Френк, Фло і Гемфіл, С'ю, 2006 р., «Співпраця митця і громади: посібник з громадських проєктів»). Regina/Prince Albert, SK: Common Weal Community Arts.
- Baeker, Greg, and Croteau, Marc, 2000, December, *Urban planning and cultural resources* (Бекер, Грег і Крото, Марк, 2000 р., грудень, «Планування міста і культурні ресурси»). Презентація на навчальному семінарі з питань розробки політики на підтримку культури і мистецтва, організованому Департаментом спадщини Канади. Ottawa: Department of Canadian Heritage.
- Baeker, Greg, and Cardinal, Donna, 2001, December 5, *Beyond garrets and silos: Bringing communities together through cultural planning* (Бекер, Грег і Кадінел, Донна, 2001 р., 5 грудня, «Поza горищами та вежами: об'єднання громад через культурне планування»). Підготовлено

- для табльдоту з питань створення сталих громад: культура і суспільна злагода, Hull, QC. Hull: Strategic Research and Analysis, Department of Canadian Heritage.
- Bassett, K., 1993, May, Urban cultural strategies and urban regeneration: A case study and critique. *Environment and Planning* (Бесіт, К., 1993 р., травень, Культурна стратегія і відродження міста: дослідження конкретного випадку. «Середовище і планування»), 25, 1773-1788.
- Bell, Daniel, 1999, *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting* (Бел, Деніел, 1999 р., «Прихід постіндустріального суспільства: ризиковане підприємництво соціального прогнозування»). New York: Basic Books, друге видання.
- Bennett, Tony, 1986, The politics of the 'popular' and popular culture (Бенет, Тоні, 1986 р., «Політика «популярності» та популярна культура»). В книзі «Популярна культура і громадські зв'язки» під ред. Тоні Бенета, Коліна Мерсера і Джанет Вулкот. Philadelphia: Open University Press.
- Bennett, Tony, 2001, *Cultural Policy and Cultural Diversity: Mapping the Policy Domain* (Бенет, Тоні, 2001 р., «Культурна політика і культурне розмаїття: складання мапи політичної сфери»). Strasbourg, Council of Europe.
- Bennett, Tony (ed.), 2001, *Differing Diversities. Cultural Policy and Cultural Diversity* (Бенет, Тоні (ред.), 2001 р., «Відмінні відмінності. Культурна політика і культурне розмаїття»). Strasbourg, Council of Europe.
- Bianchini, Franco; Fisher M.; Montgomery J.; Worpole, K., 1988, *City centres, city cultures* (Б'янкіні, Франко; Фішер М.; Монтгомері Дж.; Ворпол, К., 1988 р., «Міські центри, міська культура»). Manchester, UK: Comedia and Centre for Local Economic Strategies.
- Bianchini, Franco, 1993, *Urban cultural policy in Britain and Europe: Towards cultural planning* (Б'янкіні, Франко, 1993 р., «Культурна політика міст у Британії та Європі: до культурного планування»). Brisbane: Institute for Cultural Policy Studies and Griffith University.
- Bianchini, Franco; Parkinson, Michael. (eds.), 1993, *Cultural policy and urban regeneration: The West European experience* (Б'янкіні, Франко; Паркінсон, Майкл (ред.), 1993 р., «Культурна політика і відродження міст: західноєвропейський досвід»). New York: Manchester University Press.
- Bianchini, Franco, 1996, Cultural planning: an innovative approach to urban development (Б'янкіні, Франко, 1996 р., «Культурне планування: інноваційний підхід до міського розвитку»). У книзі «Управління змінами міст» – Verwijnen, J. and Lehtovuori, P. (1996) (eds.) *Managing Urban Change*. Helsinki: University of Art and Design Helsinki.
- Bianchini, Franco; Ghilardi, Santacatterina, L., 1997, *Culture and Neighbourhoods: A Comparative Report* (Б'янкіні, Франко; Гіларді, Сантакатерина, 1997 р., «Культура і місцевості: порівняльний звіт»). Strasbourg: Council of Europe Press.

- Biscoe, Adam, 2001, European Integration and the Maintenance of Regional Cultural Diversity: Symbiosis or Symbolism (Біске, Едем, 2001 р., «Європейська інтеграція і підтримка регіонального культурного розмаїття: симбіоз чи символізм»). *Regional Studies*, випуск 35, no. 1, с. 57-64.
- Bhabba, Homi, 1994, *The location of culture* (Бгаба, Гомі, 1994 р., «Знаходження культури»). New York: Routledge.
- Blaug, M., 2001, April, Where are we now on cultural economics (Блауг, М., 2001 р., квітень, «Де ми зараз у культурній економіці»). *Journal of Economic Surveys*, 15(2), с. 123-143.
- Bonnell, Victoria E., and Hunt, Lynn. (eds.), 1999, *Beyond the cultural turn: New directions in the study of society and culture* (Бонел, Вікторія Е. і Гунт, Лін (ред.), 1999 р., «Поза культурним безладом: нові напрямки у вивченні суспільства і культури»). Berkeley: University of California Press.
- Borja, J. and Castells, M., 1997, *Local and Global: The Management of Cities in the Information Age* (Боржа, Ж. і Кастельс, М., 1997 р., «Місьцеве і глобальне. Управління містом у добу інформації»). London: Earthscan.
- Boorsma, Peter B.; van Hemel, Anemoon; van der Wielen, Niki; eds., 1998, *Privatization and Culture. Experiences in the Arts, Heritage and Cultural Industries in Europe* (Борсма, Петер Б.; Ван Гемель, Анемон; Ван дер Вілен, Нікі; (ред.), 1998 р., «Приватизація і культура. Досвід у галузі мистецтва, культурної спадщини і культурних індустрій у Європі»). Boston-Dordrecht-London, Circle Publications No. 10, Kluwer Academic Publishers. Boyer, M.C. (1983) *Dreaming the Rational City*. Princeton, NJ: MIT Press.
- Boyer, M.C., 1994, *The City of Collective Memory* (Боер, М.К., 1994 р., «Місто колективної пам'яті»). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Brecknock, Richard, 1992, Public art-public spaces-public money (Брекнок, Ричард, 1992 р., «Публічне мистецтво-публічний простір-публічні фінанси»). *Culture and Policy*, 4(1).
- Bridge, G. and Watson, S. (eds), *A Companion to the City* (Бридж, Г. і Вотсон, С. (ред.) «Партнер для міста»). Oxford: Blackwell.
- Brislin, R.; Yoshida, T., 1994, *Intercultural communication training: an introduction* (Брислін, Р., Йошіда, Т., 1994 р., «Тренінг з міжкультурної комунікації: вступ»). London: Sage publications.
- Brooking, Dolo., 1999, *Cultural planning: Connecting community to a civil society* (Брукінг, Доло, 1999 р., «Культурне планування: приєднуючи громаду до громадянського суспільства»). Looking ahead: A collection of papers from the International Social Theory, Politics & the Arts conference, с. 24-31. Philadelphia: Drexel University Press.
- Brown, John Seely and Paul Duguid, 2000, *The Social Life of Information* (Браун, Джон Сілі та Пол Дюгід, 2000 р., «Інформаційне громадське життя»). Boston: Harvard Business School Press.

- Cardinal, Donna, 1998, *Changing purposes of municipal cultural policy* (Кадісел, Донна, 1998 р., «Мінливі цілі муніципальної культурної політики»). Презентація на конференції «Культурна політика і культурна практика: дослідження зв'язків між культурою і суспільними змінами», Оттава. Ottawa: Canadian Cultural Research Network.
- Castells, M., 1989, *The Informational City: Information, Technology, Economic Restructuring, and the Urban-regional Process* (Кастельс, М., 1989 р., «Інформаційне місто: інформація, технологія, економічна реструктуризація та урбаністично-регіональний процес»). Oxford: Blackwell.
- Castells, M., 1996, *The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. I: The Rise of Network Society* (Кастельс, М., 1996 р., «Доба інформації: економіка, суспільство і культура. Т. I: Розвиток мережевого суспільства»). Oxford: Blackwell.
- Castells, M., 1997, *The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. II: The Power of Identity* (Кастельс, М., 1997 р., «Доба інформації: економіка, суспільство і культура. Т. II: Сила самобутності»). Oxford: Blackwell.
- Caves, Richard E., 2000, *Creative Industries: Contracts Between Art and Commerce* (Кейвс, Ричард Е., 2000 р., «Творчі індустрії: угоди між мистецтвом і комерцією»). Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Cliche, Danielle; Mitchell, Ritva; Wiesand, Andreas Joh. eds., 2000, *Pyramid or Pillars: Unveiling the Status of Woman in Arts and Media Professions in Europe* (Кліше, Даніель; Мітчел, Ритва; Візанд, Андреас Й., ред., 2000 р., «Піраміда чи опори: розкриття статусу жінки в мистецьких та інформаційних професіях у Європі»). Bonn, ERICarts-Zfki/ArtCult Media
- Cultural Policies in Europe*, 1998, A Comparative Approach («Культурна політика в Європі», 1998 р. Порівняльний аналіз). Strasbourg, Council of Europe.
- Cultural Policies in Europe: A Compendium of Basic Facts and Trends*, 2000, («Культурна політика в Європі: компендіум основних фактів і тенденцій», 2000 р.), Bonn, Council of Europe, ERICarts, Artcult Media
- Culture and Civil Society: New Relationships with the Third Sector*, 2001 («Культура і громадянське суспільство: нові відносини з третім сектором», 2001 р.), Strasbourg, Council of Europe.
- Culture: A Driving Force for Urban Tourism. Application of Experiences to Countries in Transition*, 2002, Daniela Angelina Jelincic, ed. («Культура: рушійна сила міського туризму. Застосування досвіду в країнах із перехідною економікою», 2002 р., Даніела Ангеліна Єлінчич, ред.), *Culturelink*, спеціальне число.
- Council of Europe, 1994, *Artists and Markets* (Рада Європи, 1994 р., «Митець і ринки»). Доповідь на круглому столі Ради Європи в Будапешті. Strasbourg, Council of Europe.

- Cune, Jean, 1999, *Pour une éthique de la médiation (le sens des pratiques culturelles)* (Кюн, Жан, 1999 р., «На підтримку культури посередництва (напрямок культурної діяльності»). Grenoble, Pug.
- D'Angelo, Mario; Vesprini, Paul, 1999, *Cultural Policies in Europe: Methods and Practices of Evaluation* (Д'Анжело, Маріо; Веспріні, Пол, 1999 р., «Культурна політика в Європі: методи і практика оцінки»). Strasbourg, Council of Europe.
- D'Angelo, Mario, 2002, *Cultural Policies in Europe. Local Issues* (Д'Анжело, Маріо, 2002 р., «Культурна політика в Європі. Місцеві питання»). Strasbourg, Council of Europe.
- Darlow, Alison, 1996, August, Cultural policy and urban sustainability: Making a missing link? (Дарлоу, Елісон, 1996 р., серпень, «Культурна політика і сталий розвиток міст: створення відсутньої ланки?»). *Planning Practice & Research*, 11(3), 291-303.
- Decentralization: Trends in European Cultural policies*, 2001 («Децентралізація: тенденції європейської культурної політики»), Strasbourg, Council of Europe.
- Dragičević-Šešić, Milena, ed., 2002, *Javne i kulturne politike* (Драгішевич-Шешич, Мілена, ред., 2002 р., «Реальна і культурна політика»). Beograd: PALGO centar.
- Dragojević, Sanjin., 2002, Process of Pacification in South-Eastern Europe. Challenges and Issues from Cultural Point of View (Драгоєвич, Сан'їн, 2002 р., «Процес примирення в Південно-Східній Європі. Проблеми та питання з точки зору культури»). У збірнику «Культура і соціальна злагода в новому тисячолітті». CIRCLE / CCRN. *Canadian Journal of Communication*, vol. 27, nos. 2-3, p. 243-257.
- Dragojević, Sanjin; Dragičević-Šešić, Milena, 2005, *Arts Management in Turbulent Circumstances. AQM Approach. Navigating the arts through the winds of change* (Драгоєвич, Сан'їн; Драгішевич-Шешич, Мілена, 2005 р., «Менеджмент культурою за неспокійних умов. Адаптаційно якісний менеджмент. Стернування культурою крізь вітри перемін»), Amsterdam: Boekmanstudies, European Cultural Foundation.
- Dreeszen, Craig, 1998, *Community cultural planning* (Дрешен, Крейг, 1998 р., «Культурне планування громади»). Washington, DC: Americans for the Arts.
- Dreeszen, Craig, 1999, Who's on first? Resolving problems of implementation in public-sector planning (Дрешен, Крейг, 1999 р., «Хто перший? Розв'язання проблем реалізації у плануванні державного сектора»). National Endowment for the Arts – Lessons Learned.
- Dziembowska-Kowalska, Jolanta; Funck, Rolf H., 1999, July, Cultural activities: Source of competitiveness and prosperity in urban regions (Дзембовська-Ковальська, Йоланта; Функ, Рольф Г., 1999 р., червень, «Культурна діяльність: джерело конкурентноздатності й процвітання на міських теренах»), 36(8), 1381-1398. Routledge.

- Enkardt, Peter; Kreisl, Peter (eds.), 2004, *City images and urban regeneration* (Енкардт, Петер; Крайсл, Петер (ред.), 2004 р., «Образи міст і відродження міст»). New York: Peter Lang.
- European Council of Artists, 1997. *Artists, Responsibility and Solidarity*. Report from a conference in May 1997 in Genval, Belgium (Європейська рада митців, 1997 р., «Митці, відповідальність і солідарність»). Доповідь на конференції у Генвалі, Бельгія, в травні 1997 р., ЕСА, Copenhagen.
- Evans, Graeme, 2001, *Cultural planning: An urban renaissance?* (Івенс, Грем, 2001 р., «Культурне планування: ренесанс міст?»). London; New York: Routledge.
- Evans, G.; Foord, J., 2003, Shaping cultural landscapes: Local regeneration effects (Івенс, Г.; Форд, Дж., 2003 р., «Формування культурних ландшафтів: наслідки місцевого відродження»). *Urban Futures*, pp. 167-181.
- Fisher, Rod, 1997, *Arts networking in Europe* (Фішер, Род, 1997 р., «Культурна мережа в Європі»). London, International Arts Bureau & Arts Council of Great Britain.
- Fleming, R.L. and von Tscharnner, R., 1981, *Placemakers: Public art that tells you where you are* (Флемінг, Р.Л. і фон Тшарнер, Р., 1981 р., «Плейсмейкери: публічне мистецтво, що розповідає вам, де ви є»). Cambridge. MA: Hastings House.
- Florida, Richard, 2002, *The rise of the creative class and how it's transforming work, leisure, community and everyday life* (Флоріда, Ричард, 2002 р., «Поява творчого класу і те, як змінюється праця, відпочинок, громада і щоденне життя»). New York: Basic Books.
- Frey, Bruno S. and Werner W. Pommerehne, 1989, *Muses and Markets: Explorations in the Economics of the Arts* (Фрай, Бруно С. і Вернер В. Поммерегне, 1989 р., «Музи і ринки: дослідження економіки мистецтв»). Cambridge, Mass: Blackwell.
- Frey, Bruno, 2000, *Arts and Economics: Analysis and Cultural Policy* (Фрай, Бруно, 2000 р., «Мистецтва та економіка: аналіз і культурна політика»). New York: Springer.
- Fowler, M.; Mumford, G.M., 1995, *Intercultural source book: cross-cultural training methods* (Фаулер, М.; Мамфорд, Г. М., 1995 р., «Міжкультурний довідник: крос-культурні методи тренінгу»). USA, Intercultural Press.
- Fukuyama, Francis, 1995, *Trust: The social virtues and the creation of prosperity* (Фукуяма, Френсис, 1995 р., «Довіра: суспільні чесноти та створення добробуту»). New York: The Free Press.
- Garreau, Joel, 1991, *Edge city: Life on the new frontier* (Гаро, Жоель, 1991 р., «Крайове місто: життя на новому кордоні»). New York: Doubleday.
- Geertz, Clifford, 1983, *Local knowledge*. (Гірц, Кліф орд, 1983 р., «Місцеве знання»). New York: Basic.

- Gertler, Meric S., 2004, *Manufacturing culture: The institutional geography of industrial practice* (Гертлер, Мерік С., 2004, «Виробництво культури: інституційна географія промислової практики»). Toronto/New York: Oxford University Press.
- Gilloch, G., 1996, *Myth and Metropolis: Walter Benjamin and the City* (Гілох, Г., 1996 р., «Міф і метрополія: Волтер Бенджамін і Місто»). Cambridge: Polity.
- Ginsburgh, Victor A. and Pierre-Michel Menger (eds.), 1996, *Economics of the Arts* (Гінзбург, Віктор А. і П'єр-Мішель Менге (ред.), 1996 р., «Економіка мистецтва»). Amsterdam: North Holland.
- Global Culture, 1990 (Світова культура, 1990 р.), *Theory, Media Society*, vol. 7, nos. 2-3.
- Griffiths, Ron, 1995, August, Cultural strategies and new modes of urban intervention (Гріфітс, Рон, 1995 р., серпень, «Культурні стратегії й нові методи втручання міста»). *Cities*, 12(4), 253-265.
- Grogan, David; Mercer, Colin, and Engwicht, David, 1995, *The cultural planning handbook: An essential Australian guide* (Гроген, Девід; Мерсер, Колін і Енгвічт, Девід, 1995 р., «Підручник з культурного планування: головний довідник Австралії»). Sydney: Allen & Unwin.
- Guide to the Culturelink Network*, 2002, ed. Daniela Angelina Jelincić («Довідник мережі Калчерлінк (культурного зв'язку)», 2002 р., під ред. Данієли Ангеліни Єлінчич). Zagreb, Institute for International Relations.
- Habitat – United Nations Centre for Human Settlements, 1996, *An Urbanizing World: Global report on human settlements 1996* (Габігат – Центр ООН з людських поселень, 1996 р., «Урбанізований світ: міжнародний звіт про людські поселення – 1996»). Oxford: Oxford University Press.
- Hagoort, Gier, 2000, *Art management, entrepreneurial style* (Гагорт, Гіп, 2000 р., «Арт-менеджмент, підприємницький стиль»). Utrecht, Eburon, Utrecht school of Arts.
- Hall, Peter, 1988, *Cities of tomorrow: an intellectual history of urban planning and design in the twentieth Century* (Гол, Пітер, 1988 р., «Завтрашні міста: інтелектуальна історія планування і проектування міст у двадцятому столітті»). Malden, MA: Blackwell Press.
- Hall, P., 1998, *Cities in Civilisation* (Гол, П., 1998 р., «Міста в цивілізації»). London, Weidenfeld.
- Hall, Peter, 2004, Creative, culture, knowledge and the city (Гол, Пітер, 2004 р., «Креатив, культура, знання і місто»). *Built Environment*, 30(3), 256-258.
- Harvey, D., 1989, *The Urban Experience* (Гарві, Д., 1989 р., «Урбаністичний досвід»). Oxford: Blackwell.
- Harvey, D., 1998, Globalisation and the body (Гарві, Д., 1998 р., «Глобалізація і організація»). У книжці «Можливий урбаністичний світ: стратегії міст наприкінці двадцятого

- століття» – ред. Р. Вольф, А. Снайдер, К. Шмідт та ін., pp. 26–38. Zurich: Birkhauser Verlag for INURA.
- Heilbrun, James and Charles M. Gray, 2001, *The Economics of Art and Culture* (Гейбрун, Джеймс і Чарлз М. Грей, 2001 р., «Економіка мистецтва і культури»). New York: Cambridge University Press, 2 edition.
- Hesmondhalgh, Desmond, 2002, *The Cultural Industries* (Гесмондгелг, Десмонд, 2002 р., «Культурні індустрії»). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Healey, P., 1997, *Collaborative Planning: Shaping Places in Fragmented Societies* (Гілі, П., 1997 р., «Спільне планування: формування місць у фрагментарних суспільствах»). London: Macmillan.
- Howkins, John, 2001, *The Creative Economy: How People Make Money from Ideas* (Гаукінс, Джон, 2001 р., «Творча економіка: як роблять гроші з ідей»). London: Allen Lane.
- Pczuk, Dorota, 2001, *Cultural Citizenship: Civil Society and Cultural Policy in Europe* (Ільчук, Дорота, 2001 р., «Культурне громадянство: громадянське суспільство і культурна політика в Європі»). Amsterdam, Boekmanstudies / CIRCLE.
- Imparto, Nicholas (ed.), 1999, *Capital for our Time: The Economic, Legal and Management Challenges of Intellectual Capital* (Імпарто, Ніклас (ред.), 1999 р., «Капітал нашого часу: економічні, правові й управлінські проблеми інтелектуального капіталу»). Stanford, CA: Hoover Institution Press.
- Katunari, Vjeran. (ed.), 1997, *Multicultural Reality and Perspectives in Croatia* (Катураніч, В'єран (ред.), 1997 р., «Мультикультурна реальність і перспективи у Хорватії»). Zagreb: Interkultura.
- Kearns, G. and Philo, C. (eds), 1993, *Selling Places: The City as Cultural Capital, Past and Present* (Кірнас, Г. і Філо, К. (ред.), 1993 р., «Місця продажу: місто як культурний капітал, минулий і сучасний»). Oxford: Pergamon Press.
- Kemmis, Daniel, 1995, *The good city and the good life* (Кеміс, Деніел, 1995 р., «Гарне місто і гарне життя»). New York: Houghton.
- King, A. (ed.), 1996, *(Re)Presenting the City: Ethnicity, Capital and Culture in the Twenty First Century Metropolis* (Кінг, А. (ред.), 1996 р., «(Ре)Презентація міста: етнічна приналежність, капітал і культура у метрополії двадцятого століття»). London: Routledge.
- Knapp, Karlfried et al. (eds.), 1999, *Meeting the Intercultural Challenge* (Кнапп, Карлфрід та ін. (ред.), 1999 р., «Розв'язання проблеми міжкультурності»). Berlin, SIETAR; Verlag Wissenschaft und Praxis.
- Kunzmann, Klaus R., 2004, March 29, *Culture, creativity and spatial planning* (Кунцмен, Клаус Р., 2004 р., лекція 29 березня, «Культура, творчість і просторове планування»). Liverpool, Abercrombie Lecture at School of Civic Design.

- Landry, Charles, 1995, *The creative city* (Лендрі, Чарлз, 1995, «Творче місто»). London: White Dove Press.
- Landry, Charles and Bianchini, Frances, 1995, *The Creative City* (Лендрі, Чарлз і Б'янкіні, Франко, 1995 р., «Творче місто»). London: Demos/Comedia
- Landry, Charles, et al., 1996, *The Art of Urban Regeneration: Urban Renewal Through Cultural Activity* (Лендрі, Чарлз та ін., 1996 р., «Мистецтво відродження міст: міське відновлення через культурну діяльність»). Gloucestershire, Comedia/The Round/Bournes Green/Stroud.
- Landry, Charles, 2000, *The Creative City: A Toolkit for Innovators* (Лендрі, Чарлз, 2000 р., «Творче місто: інструментарій для новаторів»). London: Earthscan Publishers.
- Landry, Charles, 2000, Culture plays its part in urban development (Лендрі, Чарлз, 2000 р., «Культура відіграє свою роль у розвитку міста»). *Planning*, 1376, 7.7.00.
- Landry, Charles, 2000, November, A cultural approach to developing the creative city (Лендрі, Чарлз, 2000 р., листопад, «Культурний підхід до розвитку творчого міста»). *Culturelink* 11(32). Zagreb: Institute for International Relations.
- Langsted, J. (ed.), 1990, *Strategies: Studies in modern cultural policy* (Ленгстед, Й. (ред.), 1990 р., «Стратегії: дослідження сучасної культурної політики»). Aarhus, Denmark: Aarhus University Press.
- Lefebvre, Henri, 1991, *The Production of Space* (Лефевбр, Анрі, 1991 р., «Продуктування простору»). Oxford: Blackwell.
- Lefebvre, Henri, 1996, *Writings on Cities* (Лефевбр, Анрі, 1996 р., «Статті про міста»). Oxford, Blackwell.
- Le Corbusier, C., 1967 [1933], *The Radiant City* (Ле Корбюзьє, К., 1967 [1933] р., «Сяюче місто»). New York: Orion Press.
- Management of Cultural Pluralism in Europe* (Janina W. Dacyl, ed.), 1995 («Менеджмент культурного плюралізму в Європі» (Яніна В. Дациль, ред., 1995 р.), Stockholm, UNESCO.
- Matarasso, F. and Halls, S. (eds.), 1996, *The Art of Regeneration* (Матарасо, Ф. і Голс, С. (ред.), 1996 р., «Мистецтво відродження»). Nottingham and Bournes Green, Nottingham City Council and Comedia
- Matarasso, François, 1997, *Use or Ornament? The Social Impact of Participation in the Art* (Матарасо, Франсуа, 1997 р., «Користь чи орнамент? Соціальний вплив участі в мистецтві»). Comedia, Stroud.
- Matarasso, François, 1998, *Vital Signs: Mapping Community Arts in Belfast* (Матарасо, Франсуа, 1998 р., «Життєві показники: складання мапи мистецтв громади у Белфасті»), Comedia, Stroud.

- Matrarasso, François; Landry, Charles, 1999, *Balancing Act: 21 Strategic Dilemmas in Cultural policy* (Матарасо, Франсуа; Лендрі, Чарлз, 1999 р., «Пошук рівноваги: 21 стратегічна дилема культурної політики»). Strasbourg, Council of Europe. Українське видання: 2006 р., Британська Рада в Україні, Київ.
- Matarasso, François, 2001, *Cultural Indicators: A Preliminary Review of Issues Raised by Current Approaches* (Матарасо, Франсуа, 2001 р., «Культурні індикатори: попередній огляд питань, порушених сучасними підходами»). Стаття, складена після зустрічі, проведеної у вересні 2000 р. Радою з питань мистецтва і культури Англії.
- McDaniel, Nello; Thorne, George, 1998, *Arts planning: A dynamic balance* (Мак-Деніел, Нело; Торн, Джордж, 1998 р., «Мистецтво планування: динамічна рівновага»). Brooklyn: Arts Action Research.
- Mills, Deborah, 2003, *Cultural planning – Policy* (Мілс, Дебора, 2003 р., «Культурне планування – політика»). Adelaide, SA: Community Arts Network SA Inc.
- Miles, M., and Hall, T., 2003, *Urban futures: Critical commentaries on shaping the city* (Майлз, М. і Гол, Т., 2003 р., «Міське майбутнє: критичні коментарі щодо формування міста»). London: Routledge.
- Mercer, Colin, 1998, Culture, the city and the community (Мерсер, Колін, 1998 р., «Культура, місто і громада»). У книжці «Формування культури: мистецький і розважальний менеджмент» під ред. Рут Рентшлер. Deakin, University Press.
- Mercer, Colin, 1997, Mapping Regional Cultures (Мерсер, Колін, 1997 р., «Складання мапи регіональних культур»). У книжці «Складання мапи регіональних культур; розмови в соціальному контексті» під ред. Ворвіка Мюлза і Гелен Мілер. Rural Social and Economic Research Centre, Central Queensland University.
- Mercer, Colin, 2001, Convergence, Creative Industries and Civil Society: The New Cultural Policy (Мерсер, Колін, 2001 р., «Конвергенція, творчі індустрії і громадянське суспільство: нова культурна політика»). У добірці «Конвергенція, творчі індустрії і громадянське суспільство: нова культурна політика» під ред.. Коліна Мерсера. *Culturelink*, спеціальне число 3-6.
- Mercer, Colin, 2002, *Towards cultural citizenship* (Мерсер, Колін, 2002 р., «До культурного громадянства»), Шведське агентство міжнародного розвитку – SIDA; Uppsala: Gidlunds förlag.
- Mercer, Colin, 2005, From indicators to governance to the mainstream: Tools for cultural policy and Citizenship (Мерсер, Колін, 2005 р., «Від індикаторів управління до головної тенденції: інструменти з розвитку культурної політики та громадянства»). У книжці «Зважаючи на культуру: роздуми про культурне громадянство» – ред. К. Ендрю, М. Гетінгер, М.С. Жаннот (с. 9-20). Ottawa: University of Ottawa Press.

- Mercer, Colin, 2005, *Knowing ourselves: eCulture in the Value Production Chain* (Мерсер, Колін, 2005 р., «Наше самоусвідомлення: е-Культура у ланцюжку створення вартості». У добірці «е-Культура: європейська перспектива. Культурна політика, творчі індустрії, інформаційний лаг» під ред. Саньїна Драгоєвича, Діани Дод, Бісерки Цветічанін, Каса Смітгуйсена. *Culturelink*, спеціальні числа 81-88.
- Mercer, Colin, 2005, *Making Culture, Diversity and Development Walk and Talk Together: Cultural Mapping and Cultural Planning* (Мерсер, Колін, 2005 р., «Створення культури, розмаїття і розвиток крокують і промовляють разом: складання культурної мапи і культурне планування»). У книжці «Розвиток нових інструментів для розв'язання проблем культурної політики» під ред. Рода Фішера. Centre for European Studies, Chulalongkorn University, Bangkok.
- Mercer, Colin, 2006, *Cultural policy beyond and below the nation state: new forms of subnational and transnational cultural identity and citizenship* (Мерсер, Колін, 2006 р., «Культурна політика поза і всередині національної держави: нові форми субнаціональної і транснаціональної культурної ідентичності та громадянства»). У збірці «Комунікаційна динаміка: нові шляхи і нові дійові особи». Zagreb, Culturelink/ІМО.
- Mommaas, Hans, 2004, *Cultural clusters and the post-industrial city: Towards the remapping of urban cultural policy* (Моммас, Ганс, 2004 р., «Культурні кластери і постіндустріальне місто: до перемалювання міської культурної політики»). *Urban Studies*, 41(3), 507-532.
- Mulgan, Geoff; Worpole, Ken, 1986, *Saturday night or Sunday morning? From arts to Industry – New forms of cultural policy* (Мальген, Джеф; Ворпоул, Кен, 1986 р., «Суботній вечір чи недільний ранок? Від мистецтва до індустрії – нові форми культурної політики»). London: Comedia
- Musterd, Sako; Ostendorf, Wim, 2004, *Creative cultural knowledge cities: Perspectives and planning Strategies* (Мастед, Сако; Остендорф, Вім, 2004 р., «Міста творчого культурного знання: перспективи і стратегії планування»). *Built Environment*, 30(3), 189-193.
- O'Sullivan, Noel, 2000, *European Political Identity and the Problem of Cultural Diversity* (О'Саллівен, Нобель, 2000 р., «Європейська політична ідентичність і проблема культурного розмаїття»). *Journal of Applied Philosophy*, vol. 17, no. 3, p. 237-247.
- Palmer, Robert, 2001, October, *The city in practice: International models of cultural cities* (Палмер Роберт, 2001 р., «Місто на практиці: міжнародні моделі культурних міст»). Презентація на культурному саміті в Монреалі.
- Porter, Robert. (ed.), 1980, *The arts and city planning* (Портер, Роберт (ред.), 1980 р., «Мистецтво і планування міста»). New York: American Council for the Arts.
- Ray, Paul H., 2000, *The Cultural Creatives: How 50 Million People are Changing the World* (Рей, Пол Г., 2000 р., «Культурні творці: як 50 мільйонів людей змінюють світ»). New York: Harmony Books.

- Redefining Cultural Identities*, 2001, Collection of papers from the course on Redefining Cultural Identities: Multicultural Context of the Central European and Mediterranean Regions (Nada Švob-Đokić ed.) («Перевизначення культурної ідентичності», 2001 р., Збірка статей курсу про перевизначення культурної ідентичності: мультикультурний контекст центральноєвропейського і середземноморського регіонів (ред. Нада Швоб-Докич), Dubrovnik, 10-20 May 2000. Culturelink, Institute for International Relations, Zagreb.
- Ritzer, G., 1993, *The MacDonaldisation of Society* (Рітцер, Г., 1993 р., «Макдоналізація суспільства»). Thousand Oaks, Ca, Pine Forge Press.
- Rivkin-Fish, Ziggy, 2004, Planning civil society: Putting value on the arts through cultural planning (Рівкін-Фіш, Зігі, 2004 р., «Планування громадянського суспільства: надання вартості мистецтву через культурне планування»). *Loisir sociétü / Society and Leisure*, 27(2), 381-395.
- Russell, James S., 1999, May, Performing arts centers: Using art to revive cities (Расел, Джеймс С., 1999 р., травень, «Центри виконавських мистецтв: використання мистецтва для відродження міст»). *Architectural Record*, 187(5), 223-225.
- Russo, Antonio P.; van der Borg, Jan, 2002, Planning considerations for cultural tourism: A case study of four European cities (Русо, Антоніо П.; ван дер Бург, Ян, 2002 р., «Думки щодо планування культурного туризму: конкретне дослідження чотирьох європейських міст»). *Tourism Management*, 23(6), 631-637.
- Rydin, Yvonne; Thornley, Andy, 2004, May, *Planning in the UK: Agendas for the new millennium* (Ріден, Йвон; Томлі, Енді, 2004 р., травень, «Планування у Великій Британії: завдання на нове тисячоліття»). London: Ashgate Press.
- Sassen, S., 1996, Rebuilding the global city: economy, ethnicity and space (Сасен, С., 1996 р., «Перебудова світового міста: економіка, етнічна приналежність і простір»). У книжці «Пере-Презентація міста», ред. А. Кінг. London: Macmillan.
- Schwab, B., 2004, The rise of urban symbols through cultural policies: Three flagship cultural projects between internationalization strategies and local resistance (Швоб, Б. 2004 р., «Розвиток міської символіки через культурну політику: три флагманські культурні проекти між стратегією інтернаціоналізації та місцевим опором»). *City images and urban regeneration*, с. 211-224.
- Scott, C., 1989, Cultural planning and cultural tourism: Models for community control and development (Скот, К., 1989 р., «Культурне планування і культурний туризм. Моделі громадського контролю і розвитку»). *Museums Quarterly News*, 3(4).
- Sennett, Richard, 1990, *The conscience of the eye: The design and social life of cities* (Сенет, Ричард, 1990 р., «Сумління ока: дизайн і соціальне життя міст»). New York: Alfred A Knopf.

- Soja, E., 2000b, Putting cities first: remapping the origins of urbanism (Содже, Е., 2000 р., б, «Поставити міста першими: перевизначення мапи основ міст»). У книжці «Партнер міста» – ред. Г. Бридж і С. Вотсон. Oxford: Blackwell.
- Stevenson, Deborah, 1992, Urban re-enchantment and the magic of cultural planning (Стівенсон, Дебора, 1992 р., «Повернення чарів містам і магія культурного планування»). *Culture and Policy*, 4(2), 3-18.
- Stevenson, N. (ed.), 2001, *Culture and citizenship* (Стівенсон, Н. (ред.), 2001 р., «Культура і громадянство»). London: Sage.
- Stevens, Louise K., 2003, Spring, Using gap analysis as the foundation for economic development through arts and culture (Стівенс, Луїза К., 2003 р., весна, «Використання аналізу прорахунків як основи економічного розвитку через мистецтво і культуру»). *Economic Development Journal*, 2(2), 59-64.
- The Challenges of Pluriculturality in Europe*, 2000 («Проблеми плюрикультуральності в Європі», 2000 р.), Центр досліджень європейської інтеграції (Сюзана Баєр-Ален, Любомир Чучич, ред. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- The Unity of Diversities. Cultural Co-operation in the European Union*, 2000 («Єдність відмінностей. Культурна співпраця в Європейському Союзі» під ред. Парламентської групи програмного забезпечення Європейського парламенту). Florence: Angelo Pontecorboli Editore.
- Todorova, Marija, 1999, *Imaginary Balkan* (Годорова, Марія, 1999 р., «Уявні Балкани»). Beograd, XX vek.
- Tomlinson, J., 1999, *Globalization and Culture* (Томлінсон, Дж., 1999 р., «Глобалізація і культура»). Cambridge, Polity.
- Understanding of Europe*, 1995 («Розуміння Європи», 1995 р.), Навчання культурним знанням, розумінню своїх народів та їхніх культур. Brussels: Eurpublic.
- Urry, J., 2000, City life and the senses (Ері, Дж., 2000 р., «Міське життя і відчуття»). У книжці «Партнер міста» – ред. Г. Бридж і С. Вотсон. Oxford: Blackwell.
- Walters, Kath, 1992, November, *Reshaping the city environment: New partnerships between artists, planners and urban communities are helping reclaim the streets for those who live in them* (Волтерс, Кет, 1992 р., листопад, «Переформування міського середовища: нові партнерські зв'язки між митцями, проєктувальниками та міськими громадами допомагають переробити вулиці для тих, хто живе на них»). Habitat Australia: Australia Council.
- Westwood, S. (ed.), 1997, *Imagining Cities* (Вествуд, С. (ред.), 1997 р., «Вигадування міст»). London: Routledge.

- Wallerstein, I., 1991, *Geopolitics and Geoculture* (Валерштейн, А., 1991, «Геополітика і геокультура»). Cambridge: Cambridge University Press.
- Ward, Stephen V., 2004, February, *Planning and urban change* (Ворд, Стівен В., 2004 р., лютий, «Планування і трансформація міст»). London: Sage publications Ltd.
- Warpole, Ken, 1992, *Towns for people: Transforming urban life* (Ворпоул, Кен, 1992 р., «Міста для людей: змінюючи міське життя»). Milton Keynes: Open University Press.
- Wates, N, and Knelt, C., 1987, *Community architecture: how people are creating their own environment* (Вейтс, Н. і Нелт, К., 1997 р., «Структура громади: як люди формують своє середовище»). London: Penguin.
- Watson, S., 1999, Differences in cities in transition (Вотсон, С., 1999 р., «Відмінності міст перехідного періоду»). У книжці «Міста перехідного періоду: нові проблеми, нові зобов'язання» – ред. Б. Бленк і Р. Сміт. London: Macmillan.
- Zukin, Sharon, 1995, *The Cultures of Cities* (Зукін, Шарон, 1995 р., «Культура міст»). New York: Blackwell.
- Young, G, Clark, I, and J. Sutherland, 1995, *Mapping culture: A guide for cultural and economic development in communities* (Янг, Г., А. і Дж. Сазерленд, 1995 р., «Складання культурної мапи: посібник з культурного та економічного розвитку громад»). Commonwealth Department of Communications and the Arts.

Вибрана бібліографія

- Agenda 21 for culture, An undertaking by cities and local governments for cultural development*, 2004 («Завдання на 21 ст. для культури. Домовленість міст і органів місцевого самоврядування про культурний розвиток», 2004 р.), www.agenda21culture.net, Ajuntament de Barcelona, Barcelona
- Bianchini, Franco, 1993, *Cultural Policy and Urban Regeneration: The West European Experience* (Б'янкіні, Франко, 1993 р., «Культурна політика і відродження міст: західноєвропейський досвід»). Manchester: Manchester University Press.
- Bianchini, F. & Bloomfield, J., 2001, *Cultural citizenship and urban governance in Western Europe* (Б'янкіні, Ф. і Блумфілд Д., 2001 р., «Культурне громадянство і міське управління у Західній Європі»), у книжці «Культура і громадянство» під ред. Н. Стівенсон. London: Sage.
- Bloomfield, J. & Bianchini, F., 2004, *Planning for the Intercultural City* Блумфілд, Дж. і Б'янкіні, Ф., 2004 р., «Планування міжкультурного міста»), www.comedia.org.uk, Comedia, Stroud.
- Borja Jordi, & Castells, Manuel, 1997, *Local y global. La gestión de las ciudades en la era de la información* (Боржа, Жорді і Кастельс, Мануель, 1997 р., «Міське і глобальне. Управління містом у добу інформації»), Madrid.
- D' Angelo, Mario, 2001, *Cultural Policies in Europe. Local Issues* (Д'Анжело, Маріо, 2001 р., «Культурна політика в Європі. Місцеві питання»). Strasbourg: Council of Europe Publishing (www.book.coe.int).
- Evans, Graeme, 2001, *Cultural Planning: an urban renaissance?* (Івенс, Грем, 2001 р., «Культурне планування: ренесанс міст?»). London: Routledge.
- Fisher, Rod & Fox, Roger, 2001, *Culture and Civil Society: New Relationships with the Third Sector* (Фішер, Род і Фокс, Роджер, 2001 р., «Культура і громадянське суспільство: нові взаємини з третім сектором»). Strasbourg: Council of Europe Publishing (www.book.coe.int).
- Greffé, Xavier, & Pflieger, Sylvie, 2005, *Culture and Local Development* (Грефе, Ксав'єр і Пфлієр, Сільвія, 2005 р., «Культура і місцевий розвиток»). Paris: OECD Publishing.
- Hawkes, Jon, 2001, *The fourth pillar of sustainability. Culture's essential role in public planning* (Гокс, Джон, 2001 р., «Четверта опора сталого розвитку. Важлива роль культури в державному плануванні»), Melbourne: Cultural Development Network, www.cultureandheritage.govt.nz/cwb.
- Holden, John, 2006, *Cultural value and the crisis of legitimacy. Why culture needs a democratic mandate* (Голден, Джон, 2006 р., «Культурна цінність і криза легітимності. Чому культурі потрібен демократичний мандат»), <http://www.demos.co.uk/files/>. London: Demos.
- Hurstel, Jean, 2006, *Réenchanter la ville* (Гурстел, Жан, 2006 р., «Повернути чари місту»). Paris: l'Harmattan, col. Carnets de Ville.

- Pczuk, Dorota, 2001, *Cultural citizenship: civil society and cultural policy in Europe* (Ільчук, Дорота, 2001 р., «Культурне громадянство: громадянське суспільство і культурна політика в Європі»). Amsterdam: Boekmanstudies/CIRCLE.
- Landry, Charles, 2000, *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators* (Лендрі, Чарлз, 2000 р., «Творче місто: інструментарій для новаторів»). London: Earthscan Publications Ltd.
- Landry, C., Greene, L., Matarasso, F., 1996, *The Art of Regeneration: Urban Renewal through cultural Activity* (Лендрі, Ч., Грін, Л., Матарасо, Ф., 1996 р., «Мистецтво відродження: відновлення міст через культурну діяльність»). Stroud: Comedia
- Matarasso, Francois, 1997, *Use or Ornament? The Social Impact of Participation in the Arts* (Матарасо, Франсуа, 1997 р., «Користь чи орнамент? Соціальний вплив участі в мистецтві»). Comedia, Stroud.
- Matarasso, Francois, 1999, *Towards a Local Cultural Index, Measuring the Cultural Vitality of Communities* (Матарасо, Франсуа, 1999 р., «До індексу місцевої культури, вимірювання культурної активності громад»). Comedia, Stroud.
- Mercer, Colin, 2002, *Towards cultural citizenship* (Мерсер, Колін, 2002 р., «До культурного громадянства»), Шведське агентство міжнародного розвитку – SIDA; Uppsala: Gidlunds förlag.
- Mundy, Simon, 2000, *Cultural Policy: A Short Guide* (Манді, Саймон, 2000 р., «Культурна політика: короткий довідник»). Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Robinson, Jill (ed.), 2005, *Eurocult 21 – Integrated Report* (Робінсон, Джил (ред.), 2005 р., «Єврокульт 21 – комплексний звіт»). Helsinki: Lasipalatsi Media Centre.
- Throsby, David, 2001, *Economics and culture* (Тросбі, Девід, 2001 р., «Економіка і культура»). Cambridge: Cambridge University Press.
- UNDP, 2004, *Cultural Liberty in Today's Diverse World – Human Development Report 2004*, United Nations (Програма розвитку ООН, 2004 р. «Культурна свобода в сучасному багатоманітному світі – Звіт про людський розвиток 2004»). New York: United Nations Publications.
- Weeda, H., Smithuijsen, C. and Suteu, C. (ed.), 2005, *The Arts, Politics and Change: Participative Cultural Policy-Making in South East Europe* (Веда, Г., Смітгуйсен, К. і Сутеу, К. (ред.), 2005 р., «Мистецтво, політика і зміни: формування партисипативної культурної політики в країнах Південно-Східної Європи»). Amsterdam: Boekmanstudies – European Cultural Foundation – ECUMEST.

Виховувати активне, відповідальне населення та залучати громадян до формування європейської політики найпростіше на місцевому рівні.

Та політика, що її розробляють і здійснюють на місцевому рівні, безпосередньо пов'язана з життєвим середовищем європейців. Приналежність до Європи та створення відчуття своєрідної «особистої власності» Європейського Союзу як спільного державного формування має передусім починатися від серця і розуму – тобто, на рівні місцевої політики. А це передбачає, що політичні рішення, які приймаються на рівні ЄС, і загальні європейські цінності в ідеалі мають також віддзеркалюватися в місцевій культурній політиці.

Два відомі експерти, Жорді Паскуаль-і-Руїс та Сан'їн Драґоєвич, розглядають у цій книжці концепцію теорії участі громадян у розробці місцевої культурної політики, а також механізми можливого здійснення такої участі на рівні міста.